

Controversiële beleggingen van Nederlandse pensioenfondsen

Een onderzoeksrapport voor Zembla

Maart 2007

Jan Willem van Gelder & Christophe Scheire

**Profundo
Van Duurenlaan 9
1901 KX Castricum
Telefoon: 0251-658385
Fax: 0251-658386
E-mail: vangelder@profundo.nl
Website: www.profundo.nl**

Inhoud

Inleiding	1
Hoofdstuk 1 De Nederlandse pensioensector	2
1.1 Het Nederlandse pensioenstelsel	2
1.2 Grootste Nederlandse pensioenfondsen.....	3
1.3 Regulering pensioensector	4
1.4 Beleggingsmix van pensioenfondsen	4
1.5 Uitbesteding vermogensbeheer	6
1.6 Duurzaam beleggen door Nederlandse pensioenfondsen	8
Hoofdstuk 2 Duurzaam beleggen door pensioenfondsen	12
2.1 Inleiding	12
2.2 Wereldwijd	12
2.3 Europese Unie	13
2.4 België	14
2.5 Duitsland.....	15
2.6 Frankrijk.....	15
2.7 Groot-Brittannië	15
2.8 Noorwegen	15
2.9 Spanje	17
2.10 Verenigde Staten.....	17
2.11 Zweden.....	18
Hoofdstuk 3 Producenten van clustermunie	19
3.1 Clustermunie	19
3.2 Kritiek op clustermunie	19
3.3 Case: Lockheed Martin	21
3.4 Nederlandse pensioenfondsen en clustermunie	22
3.5 Aanvullende informatie.....	23
Hoofdstuk 4 Producenten van antipersoonsmijnen	25
4.1 Antipersoonsmijnen.....	25
4.2 Strijd tegen antipersoonsmijnen.....	25
4.3 Case: de SPIDER antipersoonsmijn	26
4.4 Nederlandse pensioenfondsen en antipersoonsmijnen.....	27
4.5 Aanvullende informatie.....	27
Hoofdstuk 5 Mijnbouwmaatschappijen	29

5.1	Alcan	29
5.2	Alcoa	29
5.3	Freeport McMoRan Copper & Gold	31
5.4	Nederlandse pensioenfondsen en mijnbouwmaatschappijen	32
Hoofdstuk 6	Sojahandelaars	34
6.1	Archer Daniel Midlands	34
6.2	Bunge.....	34
6.3	Nederlandse pensioenfondsen en sojahandelaars.....	34
Hoofdstuk 7	Andere bedrijven	35
7.1	Wal-Mart Stores.....	35
7.2	Nederlandse pensioenfondsen en deze bedrijven.....	37
Annex 1	Noten	38

Inleiding

De meeste werknemers in Nederland zijn aangesloten bij een pensioenfonds, waaraan zij maandelijks een pensioenpremie afdragen. Door deze pensioenpremies verstandig te beleggen zijn de Nederlandse pensioenfondsen in staat om hun deelnemers op hun oude dag een waardevast pensioen te garanderen. Over deze garantie op de waardevastheid van pensioenen is de afgelopen jaren in Nederland veel gedebatteerd, maar over waar pensioenfondsen precies in beleggen is veel minder duidelijk.

De enorme omvang van het belegd vermogen van de Nederlandse pensioenfondsen - een slordige € 600 miljard - rechtvaardigt echter wel wat meer aandacht. Pensioenfondsen zijn invloedrijke aandeelhouders van duizenden bedrijven. Die macht kunnen ze gebruiken. Door de echte milieuvvervuilers en mensenrechtenschenders hun kapitaal te onttrekken. Door de grote meerderheid van bedrijven te stimuleren om te investeren in duurzame productontwikkeling en productiemethoden. En door echt innovatieve bedrijven toegang tot kapitaal te bieden.

Op het eerste gezicht lijken de Nederlandse pensioenfondsen zulke keuzes in het geheel niet te maken. Bij hun beleggingsbeslissingen lijken louter factoren als rendement en risico een rol te spelen, terwijl sociale- en milieucriteria buiten beschouwing blijven. In de nieuwe Pensioenwet, die begin dit jaar van kracht werd, wordt ten aanzien van duurzaam beleggen ook niets geregeld.

In dit rapport wordt nader ingegaan op de vraag of Nederlandse pensioenfondsen rekening houden met sociale- en milieucriteria hanteren in hun beleggingsbeleid.

Hoofdstuk 1 geeft eerst een korte schets van de Nederlandse pensioensector: welke pensioenfondsen zijn er, hoe groot zijn ze en waar beleggen ze in. Ook komt aan de orde welke vermogensbeheerders de beleggingen van Nederlandse pensioenfondsen beheren en of daarbij sociale- en milieucriteria gehanteerd worden.

Hoofdstuk 2 gaat in op buitenlandse voorbeelden van pensioenfondsen die sociale- en milieucriteria hanteren in hun beleggingsbeleid. Ook wordt aandacht besteed aan buitenlandse en Europese regelgeving op dit gebied.

Vervolgens worden in de volgende hoofdstukken een aantal controversiële bedrijven beschreven waar Nederlandse pensioenfondsen in belegd hebben. Benadrukt moet worden dat het hier slechts gaat om een eerste, onvolledige steekproef. Vanwege het gebrek aan transparantie van de Nederlandse pensioenfondsen is in de tijd die voor dit onderzoek beschikbaar was slechts voor een beperkt aantal pensioenfondsen informatie gevonden over de aandelen waarin zij hun vermogen beleggen. En niet alle bedrijven in wiens aandelen Nederlandse pensioenfondsen blijken te beleggen konden beschreven worden, slechts enkele controversiële bedrijven zijn geselecteerd.

Voor ieder bedrijf wordt beschreven waarom hun bedrijfsactiviteiten controversieel zijn, welke maatschappelijke organisaties over meer informatie over dit bedrijf beschikken, en welke Nederlandse pensioenfondsen in dit bedrijf belegd hebben. Hoofdstuk 3 gaat in op producenten van clustermunie, Hoofdstuk 4 op producenten van antipersoonsmijnen, Hoofdstuk 5 op mijnbouwmaatschappijen, Hoofdstuk 6 op sojahandelaars en Hoofdstuk 7 op andere controversiële bedrijven.

Hoofdstuk 1 De Nederlandse pensioensector

1.1 Het Nederlandse pensioenstelsel

Het pensioenstelsel in Nederland bestaat uit drie pijlers:¹

- De Algemene Ouderdoms Wet (AOW), die iedereen een basispensioen garandeert;
- Collectieve pensioenregelingen die als secundaire arbeidsvoorwaarde worden afgesloten tussen werkgever en werknemer, ook wel aanvullende pensioenen genoemd. Grofweg heeft de werkgever twee mogelijkheden om deze aanvullende pensioentoezegging uit te voeren: deze kan ondergebracht worden bij een pensioenfonds of een levensverzekeraar.
- Wanneer de eerste twee pijlers onvoldoende pensioen opleveren of een hoger pensioen gewenst is, kunnen mensen individueel een financiële voorziening, zoals een lijfrente, treffen.

De tweede pijler van het Nederlandse pensioenstelsel wordt verzorgd door vier soorten pensioenverzekeraars, waaronder drie soorten pensioenfonds. Kenmerkend aan pensioenfonds is dat zij op coöperatieve leest geschoeid zijn: werkgevers en werknemers vormen samen het bestuur. De vier soorten pensioenverzekeraars zijn:

- **Bedrijfstakpensioenfonds**, die het pensioen regelen voor de werknemers in een bepaalde bedrijfstak (onderwijs, gezondheidszorg, metalektro, etc.). In sommige bedrijfstakken wordt de werkgever in de CAO verplicht zijn pensioentoezegging onder te brengen bij het bedrijfstakpensioenfonds. Bij de koepelorganisatie Vereniging van Bedrijfstakpensioenfonds (VB) zijn 86 bedrijfstakpensioenfonds aangesloten die samen meer dan 75% van het aantal deelnemers in collectieve pensioenregelingen in Nederland vertegenwoordigen: 4,7 miljoen deelnemers, ruim 1,2 miljoen gepensioneerden en 6,8 miljoen gewezen deelnemers. Het gezamenlijk belegd vermogen van de bedrijfstakpensioenfonds bedraagt ruim € 400 miljard.²
- **Ondernemingspensioenfonds**, die het pensioen regelen van één specifieke onderneming. Bij de koepelorganisatie, de Stichting voor Ondernemingspensioenfonds (OPF), zijn ruim 360 ondernemingspensioenfonds aangesloten met een gezamenlijk vermogen van ruim €150 miljard. Bij deze ondernemingspensioenfonds zijn zo'n 900.000 deelnemers, ruim 500.000 gewezen deelnemers en 600.000 gepensioneerden aangesloten.³
- **Beroepspensioenfonds**, die het pensioen regelen van zelfstandige beroepsbeoefenaars (dokters, accountants, advocaten, etc.). De koepelorganisatie van deze - over het algemeen kleinere - pensioenfonds is de Unie van Beroepspensioenfonds (UVB). Het belegd vermogen van deze pensioenfonds bedraagt ongeveer € 18 miljard.⁴
- **Particuliere verzekeringsmaatschappijen** die 46.000 directe regelingen uitvoeren voor kleinere bedrijven. Deze verzekeringsmaatschappijen zijn aangesloten bij het Verbond van Verzekeraars (VvV). Bij deze directe regelingen zijn zo'n 886.000 deelnemers en 267.000 gepensioneerden aangesloten.⁵

1.2 Grootste Nederlandse pensioenfondsen

De vijf grootste pensioenfondsen in Nederland zijn allemaal bedrijfstakpensioenfondsen:

- **ABP** is het bedrijfstakpensioenfonds voor werkgevers en werknemers in de sectoren overheid en onderwijs. ABP heeft 2,5 miljoen klanten (1,1 miljoen actieve deelnemers, 0,7 miljoen slapers en 0,7 miljoen gepensioneerden) en bijna 2.400 werknemers. Het totaal aanwezig vermogen bedroeg in oktober 2005 ruim € 201 miljard. Daarmee is ABP het grootste pensioenfonds van Nederland en de nummer twee wereldwijd.⁶
- **PGGM** verzekert 1,9 miljoen (oud)-werknemers in de sector zorg en welzijn van een compleet en veelzijdig pensioenpakket tegen een zo laag mogelijke prijs. Bij PGGM werken ruim 1.000 mensen. Het totaal aanwezig vermogen bedroeg op dat moment ongeveer € 80 miljard. Daarmee is PGGM het een-na-grootste pensioenfonds van Nederland en een van de grootste pensioenfondsen in Europa.⁷
- **Pensioenfonds Metaal en Techniek (PMT)** verzorgt de pensioenregeling voor werkgevers en werknemers in de bedrijfstak Metaal en Techniek. PMT is in omvang het derde pensioenfonds van Nederland. Het verzorgt de pensioenregeling voor meer dan 33.000 ondernemingen en 380.000 medewerkers. Daarnaast heeft het fonds een grote groep gepensioneerden en werknemers die in het verleden een pensioen opbouwden. In totaal heeft PMT ruim een miljoen deelnemers.⁸
- **Bedrijfstakpensioenfonds voor de Metalektro (PME)** verzorgt het pensioen voor de huidige en voormalige werknemers in de bedrijfstak Metalektro. Eind 2005 verzorgde PME de pensioenen van 147.126 gepensioneerden en waren er 155.996 deelnemers die in de toekomst op een pensioen aanspraak kunnen maken. Daarnaast zijn er nog 357.926 deelnemers die inmiddels elders werken. Om de huidige en toekomstige pensioenbetalingen zeker te stellen beschikte PME eind 2005 over een belegd vermogen van € 19,3 miljard.⁹
- **Spoorwegpensioenfonds (SPF)** wordt samen met een aantal kleinere pensioenfondsen beheerd door SPF Beheer. In totaal voert SPF Beheer de pensioenadministratie voor ongeveer 100.000 mensen van 90 aangesloten werkgevers, met een belegd vermogen van ruim € 12 miljard.¹⁰

Behalve de twee grootste pensioenfondsen van Nederland, ABP en PGGM, besteden de meeste Nederlandse pensioenfondsen vrijwel alles uit. Naast een bestuur, dat bestaat uit vertegenwoordigers van werknemers en werkgevers en dat niet full-time voor het pensioenfonds werkt, hebben de meeste pensioenfondsen dus slechts een kleine staf die beleidsbeslissingen en toeziet op uitvoering van het beleid door externe partijen.

Een van de belangrijkste activiteiten die pensioenfondsen uitbesteden is het beheer van de pensioenadministratie, inclusief de contacten met individuele deelnemers. Dit is erg arbeidsintensief en vergt specifieke competenties, waardoor uitbesteding financieel aantrekkelijk is. Op deze markt zijn vooral verzekeringsmaatschappijen en enkele zelfstandige pensioenadministratiebedrijven actief. De belangrijkste zijn:¹¹

- A&O Services
- AZL (sinds kort onderdeel van ING Group en samengevoegd met ING Pension Services)
- Centraal Beheer
- Cordares
- Delta Lloyd

- Interpolis
- MN Services
- PVF Achmea
- SPF Beheer

In het kader van dit onderzoek is deze vorm van uitbesteding niet zo relevant, het wordt hier alleen genoemd om verwarring met een andere vorm van uitbesteding te voorkomen. Dit betreft de uitbesteding van het vermogensbeheer (zie paragraaf 1.5).

1.3 Regulering pensioensector

De belangrijkste wet voor de Nederlandse pensioensector is de nieuwe Pensioenwet, die op 1 januari 2007 van kracht werd. Deze wet vervangt de Pensioen- en spaarfondsenwet maar de principes die ook aan de Pensioen- en spaarfondsenwet ten grondslag lagen veranderen niet. Uitgangspunt is dat pensioen een arbeidsvoorwaarde is. Werkgevers en werknemers, vertegenwoordigd door de sociale partners, blijven de eerstverantwoordelijken voor het totstandkomen van pensioenen. Ook onder de Pensioenwet is er geen verplichting voor werkgevers om met de werknemers een pensioenovereenkomst te sluiten. Hebben werkgever en werknemer een pensioenovereenkomst gesloten, dan geeft de Pensioenwet de voorwaarden waaraan de pensioenafspraken moeten voldoen. Één van die voorwaarden is dat de pensioenovereenkomst moet worden ondergebracht bij een pensioenfonds of verzekeraar (artikel 23 Pensioenwet). De Pensioenwet stelt vervolgens eisen aan de wijze waarop het fonds of de verzekeraar te werk gaan. Op de naleving van de voorschriften in de Pensioenwet houden De Nederlandsche Bank (DNB) en de Autoriteit Financiële Markten (AFM) toezicht.¹²

In de nieuwe Pensioenwet kreeg de Nederlandse pensioensector de verplichting opgelegd om binnen een jaar nationaal pensioenregister (op Internet) te ontwikkelen dat pensioengerechtigden met één druk op de knop een overzicht geeft van de pensioenaanspraken die ze door je jaren heen hebben opgebouwd. Daaraan wordt ook een *indexatielabel* gekoppeld dat op een simpele manier (kleurcodes) aangeeft hoe groot de kans is dat iemands pensioen mee zal groeien met de prijsstijgingen.¹³

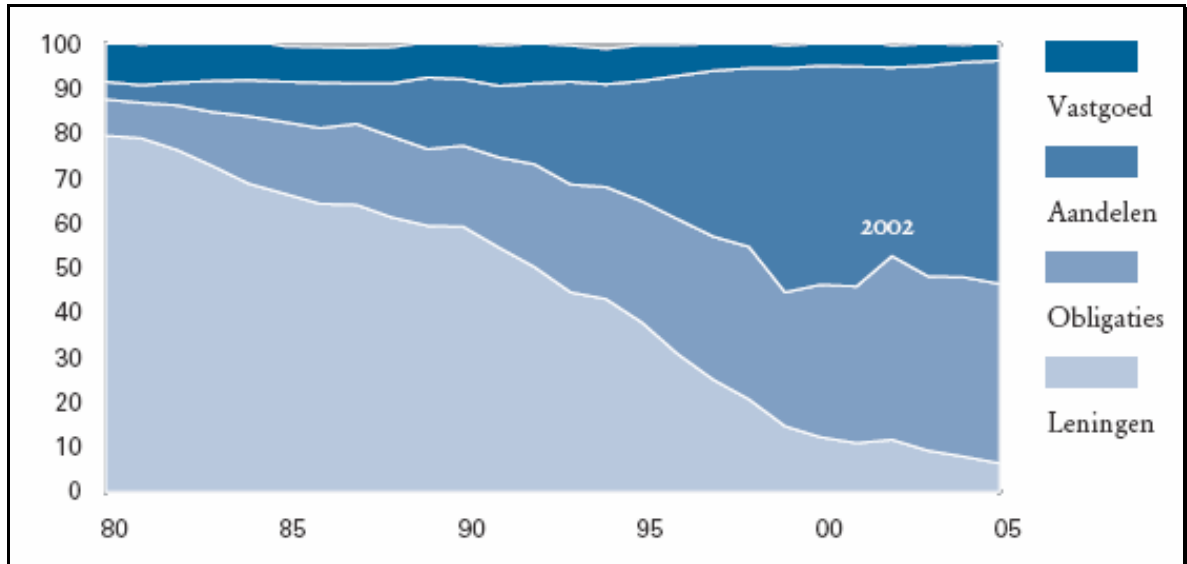
In de Pensioenwet wordt echter niets geregeld over de toepassing van ethische, sociale en/of milieucriteria in het beleggingsbeleid of over de rapportage daarover. Dergelijke verplichtingen voor pensioenfondsen zijn de afgelopen jaren in veel andere Europese landen wel ingevoerd (zie Hoofdstuk 2).

1.4 Beleggingsmix van pensioenfondsen

Om aan hun toekomstige pensioenverplichtingen te kunnen voldoen, beleggen pensioenfondsen de premies van hun deelnemers. Om risico's te spreiden en om op de lange termijn een optimaal rendement te behalen, spreiden pensioenfondsen hun beleggingen over verschillende categorieën: aandelen, obligaties, leningen, vastgoed, e.a. Zo ontstaat een beleggingsmix, die voor ieder pensioenfonds weer anders is. Hoewel dat niet voor alle pensioenfondsen in dezelfde mate hoeft te gelden, is de gemiddelde beleggingsmix van de Nederlandse pensioenfondsen in de afgelopen 25 jaar sterk veranderd zoals blijkt uit Figuur 1. Die veranderingen kunnen als volgt worden samengevat:¹⁴

- Het aandeel van beleggingen in aandelen is sterk gegroeid, van 7% in 1985 naar 49% in 2005, met name omdat aandelen op de lange termijn hogere rendementen opleveren dan andere beleggingscategorieën;

- Het aandeel van (onderhandse) leningen is sterk afgenomen ten gunste van aandelen en obligaties. Dat komt omdat de Nederlandse overheid sinds 1993 voor langlopende financiering uitsluitend gebruikt maakt van obligaties in plaats van onderhandse leningen. Voor pensioenfondsen is dit aantrekkelijk, want obligaties (en aandelen) zijn meer liquide dan leningen. Ook het aandeel hypotheekleningen is teruggelopen omdat pensioenfondsen door securitisatie hun hypotheekportefeuille omzetten in (meer liquide) obligaties)
- Ook het aandeel vastgoed is afgenomen, omdat pensioenfondsen nu minder rechtstreeks investeren in vastgoed en meer in de aandelen van beursgenoteerde vastgoedfondsen, wat meer liquide is.

Figuur 1. Ontwikkeling beleggingsmix Nederlandse pensioenfondsen ¹⁵

Wat niet blijkt uit Figuur 1 is dat in de beleggingsmix ook een sterke geografische verschuiving heeft plaatsgevonden: terwijl in 1985 nog maar 8% werd belegd in het buitenland gold dat in 2005 al voor 76% van de portefeuille!

Deze verschuiving heeft deels te maken met de introductie van de Euro in 2002, waardoor het eurogebied nu de feitelijke thuismarkt voor de beleggingen van pensioenfondsen is (binnen dit gebied is er immers geen additioneel koersrisico). In de categorie obligaties is daarom driekwart belegd in het eurogebied. Maar in de categorie aandelen is er echt sprake van een internationale oriëntatie, aangezien tweederde van de portefeuille is belegd buiten het eurogebied. ¹⁶

In cijfers: eind 2005 had het belegd vermogen van de Nederlandse pensioenfondsen een totale waarde van € 613,5 miljard. Daarvan is € 259,5 miljard belegd in aandelen, waarvan tweederde buiten het eurogebied. ¹⁷

1.5 Uitbesteding vermogensbeheer

Slechts een handvol pensioenfondsen, waaronder ABP, PGGM en de ondernemingspensioenfondsen van DSM en Shell, beheren hun vermogens grotendeels zelf. Maar de meeste Nederlandse pensioenfondsen besteden het beheer van hun vermogen uit, meestal aan meerdere vermogensbeheerders. Zoals in paragraaf 1.4 aangegeven beleggen de meeste pensioenfondsen een deel van hun vermogen in vastgoed, een deel in aandelen, een deel in vastrentende waarden, etc. Vaak wordt voor iedere beleggingscategorie een aparte vermogensbeheerder geselecteerd, die zijn sporen in die beleggingscategorie verdiend heeft.

Omdat dit onderzoek zich concentreert op de beleggingen van pensioenfondsen in aandelen, zullen we ons verder concentreren op die categorie van vermogensbeheerders. Voor kleinere pensioenfondsen geldt dat zij meestal al hun beleggingen in aandelen door één vermogensbeheerder laten beheren. Dat kan op twee manieren:

- Het pensioenfonds investeert in een of meerdere - bestaande - beleggingsfondsen van de vermogensbeheerder. In die beleggingsfondsen beleggen ook andere institutionele beleggers en soms ook particuliere beleggers. Het totale vermogen dat door deze beleggers wordt ingebracht wordt door de vermogensbeheerder volgens het vantevoren vastgelegde beleggingsbeleid belegd. Het pensioenfonds selecteert in dit geval dus één of meerdere beleggingsfondsen waarvan het bestaande beleid overeenkomst met de eigen doelstellingen;
- Het pensioenfonds kan ook een wat exclusievere behandeling krijgen. Het vermogen van het pensioenfonds wordt dan apart beheerd en met de vermogensbeheerder worden afspraken gemaakt over het beleggingsbeleid dat voor dat vermogen gevolgd zal worden. In dit geval selecteert het pensioenfonds dus welke vermogensbeheerder het beste en tegen de laagste kosten het door het pensioenfonds gewenste beleggingsbeleid kan uitvoeren. Deze vermogensbeheerder krijgt dan een zogenaamd *mandaat*.

Grotere pensioenfondsen besteden hun vermogensbeheer ook op de laatste manier, via mandaten, uit. Voor grotere pensioenfondsen geldt meestal dat ze het hele bedrag dat het pensioenfonds in aandelen willen beleggen niet in één mandaat uitbesteden, maar dat ze dit bedrag in verschillende mandaten opsplitsen. Vaak geven ze aan de ene vermogensbeheerder een mandaat om een bepaalde som te beleggen in aandelen van Aziatische bedrijven, terwijl ze een andere vermogensbeheerder een mandaat geven om een bepaalde som te beleggen in een afspiegeling van de beursindex en een andere vermogensbeheerder een mandaat geven om een bepaalde som te beleggen in niet-beursgenoteerde bedrijven, enzovoorts. Zo profiteren ze van de specifieke expertise van gespecialiseerde vermogensbeheerders.

Welke vermogensbeheerders precies werken voor Nederlandse pensioenfondsen is niet precies bekend, veel pensioenfondsen geven hierover geen openheid. Op basis van informatie die wel door pensioenfondsen is gepubliceerd en artikelen in een vakblad voor de pensioensector, is het volgende - incomplete - overzicht gemaakt.

Vermogensbeheerder	Land	Belegt voor	Opmerking	Bron
AlpInvest Partners	Nederland	ABP PGGM	AlpInvest Partners is eigendom van ABP en PGGM en belegt in private equity	18
Ashmore Investment Management	Groot-Brittannië	PME		19
Bridgewater Associates	Verenigde Staten	PME		20
F&C Asset Management	Groot-Brittannië	PME		21
Fidelity Investments	Verenigde Staten	PME		22
Goldman Sachs Asset Management	Verenigde Staten	Pensioenfonds Grafische Bedrijven (PGB)		23
Grafische Bedrijfsfondsen	Nederland	Pensioenfonds Grafische Bedrijven (PGB)		24
ING Investment Management	Nederland	Ondernemingspensioenfonds Gasunie Ondernemingspensioenfonds BASF Ondernemingspensioenfonds Dow Chemical Beroepspensioenfonds tandartsen Beroepspensioenfonds apothekers Ondernemingspensioenfonds TNO	Werden beheerd door AZL, dat onlangs is overgenomen door ING	25
Intech	Verenigde Staten	Pensioenfonds Grafische Bedrijven (PGB)		26
Janus Capital Management	Verenigde Staten	Pensioenfonds Grafische Bedrijven (PGB)		27
Lyceum Capital	Groot-Brittannië	ABP PGGM	Via AlpInvest Partners	28
New Holland Capital	Verenigde Staten	ABP		29
Pimco	Verenigde Staten	PME		30
SAMCo	Nederland	Shell Pensioenfonds	Beheert Shell pensioenfondsen wereldwijd (excl. VS)	31
SPF Beheer	Nederland	Spoorwegpensioenfonds Pensioenfonds Horeca & Catering Pensioenfonds Openbaar Vervoer		32
State Street Global Advisors	Verenigde Staten	ABP Bedrijfspensioenfonds voor de Agrarische en Voedselvoorzieningshandel		33
T. Rowe Price	Verenigde Staten	Nedlloyd Pensioenfonds		34

Vermogensbeheerder	Land	Belegt voor	Opmerking	Bron
TKP Pensioen	Nederland	Ondernemingspensioenfondsen KPN	Onderdeel van Aegon.	35
Vanguard	Verenigde Staten	Owase Pensioenfondsen		36

Het feit dat de meeste Nederlandse pensioenfondsen het beheer van hun beleggingen in aandelen grotendeels hebben uitbesteed aan een of meerdere vermogensbeheerders, maakt het niet eenvoudig om te achterhalen in welke aandelen ze precies beleggen. Ook ABP en PGGM die een belangrijk deel van hun vermogensbeheer zelf doen, hebben een deel uitbesteed aan gespecialiseerde vermogensbeheerders.

Veel pensioenfondsen maken gebruik van Amerikaanse vermogensbeheerders, die door de Amerikaanse beursautoriteit SEC tot transparantie over hun beleggingsportefeuille gedwongen worden. Maar in hun rapportages wordt dan vaak geen onderscheid gemaakt tussen de verschillende mandaten waarvoor zij beleggingen uitvoeren, alles wordt gezamenlijk gerapporteerd. Dat maakt het onmogelijk om te bepalen welke beleggingen de vermogensbeheerder precies uitvoert voor ieder afzonderlijk mandaat.

1.6 Duurzaam beleggen door Nederlandse pensioenfondsen

1.6.1 Definities

Duurzaam beleggen is een vorm van beleggen waarbij naast financiële criteria ook duurzaamheidscriteria (op het gebied van milieu, mensenrechten en andere duurzaamheidsaspecten) een rol spelen. Hiervoor wordt ook de term maatschappelijk verantwoord beleggen gebruikt. De veel gebruikte Engelse term voor duurzaam beleggen is *Socially Responsible Investment (SRI)*.

Er bestaan verschillende vormen van duurzaam beleggen:³⁷

- *Negative screening*: bepaalde bedrijven worden uitgesloten van beleggingen omdat zij betrokken zijn bij activiteiten die ernstige schade toebrengen aan mens en milieu;
- *Best-in-class*: bij voorkeur wordt belegd in bedrijven die binnen hun sector voorop lopen op het gebied van hun duurzaamheidsbeleid;
- *Engagement*: met de bedrijven waarin belegd wordt, wordt (op aandeelhoudersvergaderingen en/of daarbuiten) de dialoog aangegaan over verbetering van hun duurzaamheidsbeleid;
- *Integratie*: sociale-, milieu- en governance-risico's worden meegewogen in de normale financiële beoordeling van aandelen waarin belegd wordt.

1.6.2 ABP

ABP is zich als belegger bewust van zijn maatschappelijke verantwoordelijkheid. ABP heeft veel onderzoek gedaan naar de vraag of maatschappelijk verantwoord beleggen mogelijk is zonder aan rendement in te leveren.

In 2001 is ABP twee duurzame beleggingsportefeuilles gestart waarbij aandelen van ondernemingen worden geselecteerd op basis van maatschappelijk verantwoorde criteria. Eind 2002 besloten de twee duurzame beleggingsportefeuilles van ABP te laten opgaan in het *Loyalis Global Sustainability Fund* waaraan ook internationale pensioenfondsen kunnen deelnemen.³⁸

Het *Loyalis Global Sustainability Fund* wordt beheerd door Loyalis Financial Services, een dochter van ABP.³⁹ Volgens een studie van Eurosif heeft ABP hierin € 240 miljoen geïnvesteerd.⁴⁰ Dat is ongeveer 0,2 procent van het totaal door ABP in aandelen belegde vermogen. Los van dit lage percentage valt op dat dit fonds in vrijwel dezelfde bedrijven investeert als de totale aandelenportefeuille van ABP.⁴¹

Belangrijkste aandelenbeleggingen ABP		Belangrijkste aandelenbeleggingen Loyalis Global Sustainability Fund	
1	ExxonMobil	1	ExxonMobil
2	General Electric	2	General Electric
3	Microsoft	3	Bank of America
4	Bank of America	4	Citigroup
5	Citigroup	5	Microsoft
6	Total	6	BP
7	BP	7	Johnson & Johnson
8	Johnson & Johnson	8	HSBC Holdings
9	Pfizer	9	Procter & Gamble
10	Procter & Gamble	10	Pfizer

Ten aanzien van het beleggingsbeleid voor de gehele beleggingsportefeuille publiceerde ABP in december 2005 een *Verklaring inzake de Beleggingsbeginselen*, die verplicht is op grond van de Europese pensioenrichtlijn (zie paragraaf 2.3.2). Daarin wordt het volgende gesteld:⁴²

ABP legt - als lange termijn belegger - de aandacht op de lange termijn doelstelling van de onderneming waarin zij belegt in termen van duurzame economische groei. ABP betreft informatie over duurzame economische groei – vaak van niet-financiële aard – bij haar analyses van de kwaliteit van ondernemingen en brengt het belang daarvan tevens onder de aandacht van haar dienstverleners zoals externe vermogensbeheerders. Hierdoor worden kansen en risico's opgespoord die in het bijzonder relevant zijn voor een lange termijn belegger maar die onvoldoende waardering krijgen op de 'traditionele' balans van een onderneming.

ABP is van mening dat duurzaamheid en corporate governance onlosmakelijk met zorgvuldig ondernemerschap verbonden zijn. De ondernemingsleiding moet in staat zijn hierover verantwoording af te leggen. Een dergelijke verantwoording is inherent aan goed ondernemingsbestuur en daarmee van belang om te voorkomen dat de onderneming zich gaat vervreemden van de samenleving waarvan zij deel uitmaakt.

1.6.3 PGGM

De *UN Principles for Responsible Investment* (zie paragraaf 2.2.1) vormen binnen PGGM het kader voor het beleid op het gebied van *Verantwoord Beleggen*. PGGM houdt in zijn beleggingsbeleid rekening met de ESG-factoren Environment (milieu), Social (maatschappij) en Governance (goed ondernemingsbestuur). Dit beleid wordt concreet vormgegeven met de volgende activiteiten voor 2006-2009:⁴³

1. Integreren van ESG-factoren in de Lange Termijn Actief Aandelenportefeuille.
2. Beleggen in ESG-thema's (bijvoorbeeld klimaatsverandering).

3. In dialoog gaan met vennootschappen en toezichthouders om verbeteringen te stimuleren op het gebied van corporate governance.
4. In dialoog gaan met vennootschappen en toezichthouders om verbeteringen te stimuleren op het gebied van milieu en sociale thema's.
5. Doorontwikkelen van het stembedeid naar een actieve en geïnformeerde uitvoering van het stemmen.
6. Doorvoeren van een specifiek uitsluitingenbeleid.
7. In dialoog gaan over Verantwoord Beleggen met onze externe managers.
8. Stimuleren van ESG 'best practices' in beleggingen in de opkomende markten.
9. Integraal rapporteren over Verantwoord Beleggen.
10. Opstellen van PGGM principes voor Verantwoord Beleggen.

Behalve specifieke portefeuilles voor verantwoord beleggen (op basis van *positive screening*), werkt PPGM ook aan *Verantwoord Beleggen* voor de hele beleggingsportefeuille door.⁴⁴

- Stemmen op aandeelhoudersvergaderingen: In 2006 zijn door PGGM, of door een volmachtneer 21 aandeelhoudersvergaderingen in Nederland bezocht en is op 948 vergaderingen (wereldwijd) gestemd met 'proxy voting'. Voor het stemgedrag hanteert PGGM richtlijnen en achteraf wordt gerapporteerd over waarvoor en waartegen gestemd is.
- Dialoog met de vennootschappen waarin PGGM heeft belegd. Deze zogenoemde engagement activiteiten onderneemt PGGM in Nederland al een aantal jaren zelf of in Eumedion verband. Sinds 2001 verzorgt de Britse vermogensbeheerder F&C Investments voor PGGM de engagement activiteiten buiten Nederland. Binnen het zogenoemde Responsible Engagement Overlay programma gaat F&C de dialoog aan met ondernemingen waarin PGGM belegt. Het doel is om deze bedrijven aan te zetten tot een positief beleid en gedrag op het gebied van mensenrechten, milieu, corporate governance en sociale omstandigheden.
De komende jaren wil PGGM meer eigen engagement activiteiten ondernemen, ook buiten Nederland. PGGM gaat op structurele, systematische en zichtbare wijze in dialoog met de financiële markt en individuele vennootschappen waarin PGGM belegt met als doel internationaal corporate governance te verbeteren en verbeteringen te stimuleren op het gebied van milieu en sociale thema's.
Een voorbeeld is PGGM's engagement met corporate governance in de VS. Een ander voorbeeld is het Carbon Disclosure Project (CDP). PGGM ondertekende binnen dit project een brief waarin aan vennootschappen wordt gevraagd te rapporteren over hoe zij de uitstoot van CO₂ terugbrengen.
- PGGM belegt niet in fondsen die betrokken zijn bij wapenproductie en wapenhandel en schending van de mensenrechten. Dit zogenoemde uitsluitingenbeleid bestaat al sinds 1985. PGGM houden een lijst van uitgesloten ondernemingen bij.
PGGM zal ook van een rechtstreekse belegging afzien als in het desbetreffende land de drie fundamentele rechten van de mens (vrijheid van vereniging, meningsuiting en drukpers) stelselmatig worden geschonden. PGGM beleg niet in landen, die als gevolg van schending van mensenrechten, getroffen worden door een boycot of zware economische sancties, opgelegd door de internationale gemeenschap, de Verenigde Naties, de Internationale Arbeidsorganisatie ILO of de Europese Gemeenschap. Evenmin belegt PGGM in ondernemingen in de wapenindustrie en wapenhandel, die meer dan 50% van hun omzet behalen in defensiegoederen.

Wanneer een onderneming formeel buiten het mensenrechtencriterium valt, maar het gedrag niet in overeenstemming lijkt te zijn met de waarden waarop de mensenrechtencriteria zijn gebaseerd, probeert PGGM zo mogelijk door engagement met een onderneming verbeteringen in het beleid te bewerkstelligen. In 2006 heeft PGGM de eerste stappen ondernomen om te komen tot een specifiek uitsluitingenbeleid. In 2007 zal PGGM dit beleid verder invullen.⁴⁵

N.B. De hierboven geciteerde informatie heeft PGGM pas op zijn website gepubliceerd ná het onderzoek van VBDO in maart 2006 (zie paragraaf 1.6.4).

1.6.4 Rapportage over duurzaam beleggen

In maart 2006 concludeerde de *VBDO (Vereniging van Beleggers voor Duurzame Ontwikkeling)* dat de Nederlandse pensioenfondsen volharden in hun gebrekkige informatievervalsing op het gebied van *Duurzaam Beleggen*. De 220 onderzochte pensioenfondsen vertegenwoordigen 95% van het totale volume aan beleggingen van Nederlandse pensioenfondsen.

Als de pensioenfondsen al informatie verstrekken via hun jaarverslagen of websites dan is die informatie vaag en/of veel te mager. Uitzondering is het Pensioenfonds Zorgverzekeraars (SBZ) dat maar liefst 58 procent van de toevertrouwde gelden (ruim één miljard euro) duurzaam heeft belegd en daar ook over rapporteert.

Goede tweede was het FNV-pensioenfonds. Dit fonds belooft dat het eind 2005 honderd procent van het vermogen duurzaam belegt. De VBDO vindt wel dat de FNV achterblijft op SBZ op het gebied van informatievervalsing. Een aantal fondsen (PGGM, Spoorwegpensioenfonds en het Pensioenfonds Openbaar Vervoer) zegt tot genoegen van de VBDO dat ze bezig zijn hun portefeuilles een meer duurzaam karakter te geven. Maar hoe die overschakeling verloopt en hoever 'we al zijn' blijft onbesproken.

De VBDO is tamelijk teleurgesteld over de inzet en transparantie van Nederlandse pensioenfondsen voor een duurzame samenleving. Piet Sprengers van de VBDO hierover: "De genoemde pensioenfondsen behoren nog tot de elf die er ten minste iets over schrijven, hoe beperkt het ook is. Bij de andere 209 komt duurzaam beleggen helemaal niet in hun woordenboek voor. Want wat duurzaamheid betreft is de pensioenwereld als het welbekende beeld van drie aapjes die niets willen horen, zien of zeggen."⁴⁶

Hoofdstuk 2 Duurzaam beleggen door pensioenfondsen

2.1 Inleiding

Dit hoofdstuk gaat in op bestaande voorbeelden - buiten Nederland - van regulering of zelfregulering van pensioenfondsen die hun beleggingen binden of toetsen aan ethische normen of sociale- en milieucriteria. Het overzicht is niet uitputtend, maar noemt wel de meest bekende voorbeelden wereldwijd. De voorbeelden zijn op geografische wijze geordend, waarbij eerst mondiale initiatieven behandeld zullen worden, gevolgd door Europese voorbeelden en voorbeelden op het niveau van afzonderlijke landen en pensioenfondsen.

2.2 Wereldwijd

2.2.1 UN Principles for Responsible Investment

In mei 1992 werd door de UNEP, het milieuprogramma van de Verenigde Naties, het *UNEP Finance Initiative* gelanceerd. Sindsdien hebben 160 banken, verzekeringsmaatschappijen en andere financiële instellingen uit de hele wereld een van de twee verklaringen van het *UNEP Finance Initiative* ondertekend, waarin ze toezeggen milieucriteria in al hun bedrijfsactiviteiten te integreren. *UNEP FI* organiseert allerlei bijeenkomsten en werkgroepen om de ondertekenaars te helpen deze doelstelling in de praktijk te brengen.⁴⁷

Een van deze werkgroepen richtte zich in juli 2004 expliciet op de beleggingssector: vermogensbeheerders, beleggingsfondsen en pensioenfondsen. Dit mondde in april 2006 uit in de *UN Principles for Responsible Investment*, die werden gelanceerd door VN-secretaris Kofi Annan. De ondertekenaars beloven om voortaan “rekening te houden met milieu-, sociale- en governance-onderwerpen in hun beleggingsbeslissingen”. Het uitsluiten van bepaalde bedrijven op grond van milieu-, sociale- en governance-normen (*negative screening*) wordt niet expliciet genoemd in de *Principles*, maar valt natuurlijk wel onder de brede omschrijving “rekening houden met ...”.

De *UN Principles for Responsible Investment* zijn nu door zo'n 56 institutionele beleggers (pensioenfondsen en verzekeraars) ondertekend en door zo'n 52 vermogensbeheerders. Samen beheren deze partijen een belegd vermogen van US\$ 5.000 miljard, ongeveer eenderde van het mondiale totaal. Tot de ondertekenaars behoren de drie grote Nederlandse pensioenfondsen ABP, PGGM en PME, en de vermogensbeheerders ABN AMRO Asset Management, Robeco en SNS Asset Management.⁴⁸

2.2.2 Enhanced Analytics Initiative

Het *Enhanced Analytics Initiative (EAI)* is een coalitie van vermogensbeheerders en pensioenfondsen die proberen te stimuleren dat aandelen-analisten meer aandacht besteden aan niet-financiële criteria (op het gebied van governance, milieu, arbeidsverhoudingen etc.) in hun onderzoeksrapporten. Aandelen-analisten werken bij investeringsbanken en gespecialiseerde aandelenhandelaars. Hun analyses en aanbevelingen worden verspreid onder particuliere en institutionele beleggers, en bepalen in belangrijke mate in welke aandelen beleggers geïnteresseerd zijn.

De deelnemers van het EAI beloven minimaal 5% van hun researchbudget te besteden aan rapporten van aandelen-analisten die bewezen hebben op een goede manier rekening te houden met niet-financiële criteria. De leden van het EAI beheren een totaal vermogen van € 1.300 miljard. Tot de leden van het EAI behoren de Nederlandse pensioenfondsen ABP en PGGM, en de Nederlandse vermogensbeheerders Robeco en SNS Asset Management.⁴⁹

2.3 Europese Unie

2.3.1 CSR strategie

In juli 2002 publiceerde de Europese Commissie een *Mededeling* (een officiële standpuntbepaling over een onderwerp) over maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO of CSR). Het document schets een “Europese strategie ter bevordering van CSR”. Als een van de initiatieven in dit kader verzoekt de Europese Commissie “de beheerders van bedrijfspensioenstelsels en retail investment funds bekend te maken of en hoe ze zich bij investeringen door sociale, ethische en milieufactoren laten leiden. De Commissie steunt initiatieven waarbij de activiteiten van pensioen- en investeringsfondsen op het punt van CSR worden gecontroleerd en gebenchmarked.”⁵⁰

2.3.2 Pensioenrichtlijn

In juni 2003 aanvaardde de Europese Unie de “Richtlijn betreffende de werkzaamheden van en het toezicht op instellingen voor bedrijfspensioenvoorziening”. De richtlijn heeft als doelstellingen “om de toekomstige gepensioneerden door middel van strenge toezichtsnormen een hoge mate van zekerheid te bieden en tegelijkertijd een efficiënte uitvoering van de regelingen voor bedrijfspensioenvoorziening mogelijk te maken”.⁵¹ De richtlijn gaat niet rechtstreeks in op het toepassen van ethische normen door pensioenfondsen in hun beleggingsbeleid, maar laat de lidstaten wel de ruimte om zulke normen verplicht te stellen. Ook biedt het de deelnemers van pensioenfondsen ruimte om hun pensioenfonds op dit punt aan te spreken: artikel 12 van de richtlijn verplicht pensioenfondsen om een beleggingsbeleid op te stellen en regelmatig te herzien, terwijl artikel 11 verplicht pensioenfondsen om hun deelnemers te informeren over hun beleggingsbeleid en ook over de daadwerkelijke beleggingsportefeuille (maar dit laatste geldt alleen als de deelnemers ook het investeringsrisico dragen). De artikelen 13 en 14 van de richtlijn geven de toezichhouders in de lidstaten het recht op informatie - onder meer over het beleggingsbeleid - en het recht op ingrijpen wanneer het pensioenfonds zich niet aan de regels houdt. Dit geldt ook wanneer het pensioenfonds (een deel van) zijn portefeuille laat beheren door een externe vermogensbeheerder. En artikel 18 geeft lidstaten het recht om striktere regels voor het beleggingsbeleid van pensioenfondsen op te stellen - strikter dan in deze richtlijn.

2.3.3 EP-motie over clustermunie

In juli 2005 riep het Europees Parlement in een resolutie op tot een verbod op investeringen in de productie van clustermunie.⁵²

Het Europees Parlement (...) verzoekt de EU en zijn lidstaten om, door middel van passende wetgeving, financiële instellingen onder hun jurisdictie of controle te verbieden direct of indirect te investeren in ondernemingen die betrokken zijn bij de productie, opslag of overdracht van antipersoonsmijnen en andere verwante controversiële wapensystemen zoals clustersubmunie;

(...) verzoekt de EU en zijn lidstaten om te zorgen voor de naleving van wetgeving die investeringen verbiedt in ondernemingen die bij antipersoonsmijnen zijn betrokken, door middel van doeltreffende controle- en sanctieregelingen; meent dat dit ook de verplichting voor financiële instellingen inhoudt om volledige transparantie te tonen met betrekking tot de ondernemingen waarin zij investeren;

2.4 België

2.4.1 Ethische, sociale- en/of milieucriteria pensioenfondsen

De pensioenwet van mei 2003 (*Loi Pensions Complémentaires*) verplicht pensioenfondsbeheerders om in hun openbare jaarverslagen duidelijk te maken in welke mate ethische, sociale en/of milieucriteria een rol spelen in hun beleggingsbeleid.⁵³

2.4.2 Campagne tegen beleggingen in wapenproducenten

In België voert de NGO Netwerk Vlaanderen sinds eind 2003 een campagne rond de beleggingen van de vijf grote Belgische bank- en verzekeringsgroepen - KBC, ING, Fortis, AXA en Dexia. De vermogensbeheerders van deze bankverzekeraars bleken op grote schaal te beleggen in de aandelen van producenten van clusterbommen, antipersoonsmijnen en andere wapensystemen, maar ook in bedrijven die mensenrechten stelselmatig schenden. Dat beleggen gebeurt voor eigen rekening, maar ook in opdracht van klanten - zowel voor particuliere klanten die deelnemen in de beleggingsfondsen die door de bankverzekeraars worden beheerd, als voor institutionele klanten zoals pensioenfondsen. De campagne van Netwerk Vlaanderen richt zich op de wereldwijde vermogensbeheeractiviteiten van de vijf bankverzekeraars, voor Belgische en buitenlandse klanten. Aangenomen mag worden dat sommige van deze vermogensbeheerders (in ieder geval ING) ook gelden beleggen voor Nederlandse pensioenfondsen. Vier van de vijf bankverzekeraars (met uitzondering van AXA) zegden onder druk van de campagne toe hun beleggingen in producenten van antipersoonsmijnen en clustermunities terug te schreeven.

2.4.3 Verbod op investering in antipersoonsmijnen

Als gevolg van de campagne is in België in juli 2004 ook een wet van kracht geworden die alle beleggingsfondsen, inclusief pensioenfondsen, verbiedt nog te investeren in bedrijven die antipersoonsmijnen ontwikkelen, produceren of verhandelen.⁵⁴

Het is een collectieve beleggingsinstelling verboden effecten te verwerven van een vennootschap naar Belgisch of buitenlands recht waarvan de activiteit bestaat uit het vervaardigen, het gebruik of het bezit van antipersoonsmijnen (...)

Een zwarte lijst is opgemaakt door Ethix in opdracht van FEBELFIN om het de Belgische beleggingsfondsen mogelijk te maken om deze wet te implementeren. De lijst is niet publiek gemaakt, maar het is duidelijk dat de volgende vier bedrijven op de lijst staan:

• Alliant Techsystems (ATK)	Verenigde Staten
• General Dynamics	Verenigde Staten
• Singapore Technologies Engineering	Singapore
• Textron	Verenigde Staten

Samen met een wet die het investeren in clustermunities verbiedt, is een uitbreiding van de wet op financiering van antipersoonsmijnen in maart 2007 goedgekeurd door het Belgische parlement. Deze nieuwe wet verbiedt banken en investeringsfondsen op de Belgische markt kredieten te verlenen aan producenten van clustermunities. Ook het verwerven van aandelen of obligaties van deze bedrijven is verboden. De wet legt de overheid daartoe op om een "zwarte lijst" te maken van producenten van clustermunities.⁵⁵

2.5 Duitsland

2.5.1 Ethische, sociale- en/of milieucriteria pensioenfondsen

Sinds augustus 2003 zijn ondernemings- en beroepspensioenfondsen verplicht om in hun openbare jaarverslagen duidelijk te maken in welke mate ethische, sociale en/of milieucriteria een rol spelen in hun beleggingsbeleid.⁵⁶

2.6 Frankrijk

2.6.1 Ethische, sociale- en/of milieucriteria pensioenfondsen

In juli 2001 werd het *Fonds de Réserve pour les Retraites* opgericht. Dit is een nationaal pensioenfonds met een belegd vermogen van € 16 miljard. Het fonds is volgens de oprichtingswet verplicht om in hun openbare jaarverslagen duidelijk te maken in welke mate ethische, sociale en/of milieucriteria een rol spelen in hun beleggingsbeleid.⁵⁷

2.7 Groot-Brittannië

2.7.1 Ethische, sociale- en/of milieucriteria pensioenfondsen

Sinds juli 2000 zijn pensioenfondsen verplicht om in hun openbare jaarverslagen duidelijk te maken in welke mate ethische, sociale en/of milieucriteria een rol spelen in hun beleggingsbeleid. Pensioenfondsen moeten ook aangeven welk beleid zij voeren ten aanzien van hun rechten als aandeelhouders, waaronder het stemrecht bij aandeelhoudersresoluties.⁵⁸

Een enquête van het *UK Social Investment Forum (UKSIF)* onder Britse pensioenfondsen concludeerde in februari 2006 dat ethische, sociale en/of milieucriteria de laatste jaren een grotere rol zijn gaan spelen in het beleggingsbeleid van pensioenfondsen. 15% van de fondsen maakt veel gebruik van *positive screening* en 25% in beperkte mate, terwijl 11% veel gebruik maakt van *negative screening* en nog eens 18% in beperkte mate. 40% van de fondsen houdt zich veel bezig met engagement met bedrijven waarin belegd wordt, en 25% in beperkte mate. 38% maakt vaak gebruik van zijn stemrecht als aandeelhouder en nog eens 38% soms.⁵⁹

2.8 Noorwegen

2.8.1 Government Pension Fund - Global

Het *Government Pension Fund* in Noorwegen is het grootste pensioenfonds in de wereld. Het ontstond in 2006 uit de fusie van het *Government Petroleum Fund* (nu: *Government Pension Fund - Global*) en het *National Insurance Scheme Fund* (nu: *Government Pension Fund - Norway*). Beide onderdelen blijven zelfstandig opereren, het tweede onderdeel van het fonds investeert alleen in Noorwegen zelf.⁶⁰

Het *Government Petroleum Fund* werd in 1990 opgericht en valt onder het beheer van het ministerie van Financiën. Het fonds wordt gevoed met de staatsinkomsten uit de oliewinning en de beleggingsinkomsten van het fonds. Sinds 1996 investeert het fonds in buitenlandse staatsobligaties, maar sinds 1998 ook in obligaties en aandelen van bedrijven buiten Noorwegen. De opbrengst van het fonds wordt jaarlijks gebruikt om het Noorse begrotingstekort te dichten, waarmee indirect ook de Noorse pensioenen (die uit de staatskas worden betaald) worden gefinancierd. Midden 2006 had het fonds - nu dus het *Government Pension Fund - Global* genaamd - een omvang van US\$ 240 miljard.

Sinds december 2004 werkt (de voorloper van) het *Government Pension Fund - Global* met *Ethical Guidelines*, die moeten voorkomen dat de investeringen van het fonds "bijdragen aan onethische daden, zoals schendingen van fundamentele humanitaire principes, ernstige schendingen van mensenrechten, grootschalige corruptie of ernstige milieuschade".⁶¹ In bedrijven die zich hieraan schuldig maken, wil het *Government Pension Fund - Global* niet investeren. Om te beoordelen voor welke bedrijven dit geldt kent het fonds een *Council on Ethics*, waarin een aantal wetenschappers zitting hebben. Tot op heden heeft deze adviesraad de volgende bedrijven uitgesloten van investeringen door het *Government Pension Fund - Global*:

- Alliant Techsystems
- BAe Systems
- Boeing
- EADS (European Aeronautic Defence and Space Company)
- EADS Finance
- Finmeccanica
- Freeport McMoRan Copper & Gold
- General Dynamics
- Honeywell International
- L3 Communications
- Lockheed Martin
- Northrop Grumman
- Poongsan
- Raytheon
- Safran
- Singapore Technologies Engineering
- Thales
- United Technologies
- Wal-Mart Stores

In het jaarverslag van het *Government Pension Fund - Global* staat een exact overzicht van de huidige investeringen.

Meer informatie: *Council on Ethics* van het *Government Pension Fund - Global*, Gro Nystuen, E-mail: gro.nystuen@finans.dep.no, Telefoon: +47-222-44356, Website: www.etikkradet.no

2.9 Spanje

2.9.1 Ethische, sociale- en/of milieucriteria pensioenfondsen

In Spanje startte in 2003 een parlementair debat over de vraag of pensioenfondsen verplicht zouden moeten worden om in hun openbare jaarverslagen duidelijk te maken in welke mate ethische, sociale en/of milieucriteria een rol spelen in hun beleggingsbeleid.⁶² Afloop van het debat onbekend.

2.10 Verenigde Staten

2.10.1 CalPERS

Het *California Public Employees' Retirement System (CalPERS)* is het twee-na-grootste pensioenfonds in de wereld. *CalPERS* is zeer transparant over de aandelen waarin het belegt en in het beleggingsbeleid spelen sociale- en milieucriteria een rol.⁶³

2.10.2 Pensioenfondsen New York

De gemeente New York kent vijf verschillende pensioenfondsen voor zijn werknemers (ambtenaren, brandweer, politie, onderwijzers, e.a.), die een gezamenlijk belegd vermogen hebben van US\$ 93 miljard. Het beleggingsbeleid van deze vijf fondsen valt onder de verantwoordelijkheid van het *Bureau of Asset Management (BAM)* van de *New York City Comptroller*, de financiële wethouder in het stadsbestuur. Anders dan in Nederland worden voor deze functie rechtstreeks verkiezingen gehouden.

De New Yorkse pensioenfondsen zijn zeer actief op de jaarvergaderingen van de bedrijven waarin belegd wordt, door voortdurend aandeelhoudersresoluties in te dienen over sociale- en milieuzaken. Een aanzienlijk deel van deze resoluties heeft succes, hetzij omdat een meerderheid van de aandeelhouders er voor stemt hetzij omdat ze worden overgenomen door het management. Een deel van deze resoluties gaat over generieke onderwerpen die bij veel bedrijven aan de orde worden gesteld, vaak jaren achter elkaar, zoals publicatie van een milieujaarverslag, implementatie van ILO-arbeidsnormen en de VN Rechten van de Mens in de internationale vestigingen van het bedrijf, invoeren van een beleid tegen discriminatie op seksuele voorkeur, rapportage over de veroorzaakte CO₂-emissies, etc. Sommige resoluties zijn ook heel specifiek, toegesneden op de specifieke situatie van een bedrijf. De belangrijkste specifieke resoluties die in 2006 op aandeelhoudersvergaderingen werden ingediend zijn:⁶⁴

- Walt Disney werd gevraagd om toe te zien dat zijn toeleveranciers in China zich houden aan de ILO-normen, de Chinese arbeidswet en de eigen gedragscode;
- Coca-Cola werd gevraagd om een onafhankelijk onderzoek naar anti-vakbonds geweld bij zijn bottelarijen in Colombia;
- Freeport McMoRan werd gevraagd zijn banden met het Indonesische leger te verbreken (zie paragraaf 5.1);
- Newmont Mining werd gevraagd om de sociale- en milieu-impacts van zijn mijnen in Indonesië te evalueren;
- Dow Chemical werd gevraagd om een rapportage over wat het bedrijf doet om de slachtoffers van de ramp in Bhopal (India) in 1986 schadeloos te stellen;
- ExxonMobil werd gevraagd om zijn beveiligingscontracten met de Indonesische overheid en leger te herzien - deze motie werd overgenomen door het management.

Voor de aandeelhoudersvergaderingen van 2007 zijn al een aantal aandeelhoudersresoluties ingediend door de New Yorkse pensioenfondsen, zoals:

- In december 2006 werd Wal-Mart Stores gevraagd om een rapport op te stellen over alle gevallen waarin het bedrijf zich volgens berichten niet houdt aan de ILO-arbeidsnormen en andere arbeidsrechtenstandaards (zie paragraaf 7.1).⁶⁵
- In december 2006 werd Freeport McMoRan gevraagd om een onderzoek uit te voeren naar het milieubeleid van zijn dochteronderneming in Indonesië (zie paragraaf 5.1);⁶⁶

2.10.3 Publicatie stemgedrag

In april 2003 voerde de Amerikaanse beursautoriteit, de *Securities and Exchange Commission*, een verplichting in voor beheerders van beleggingsfondsen om hun beleid ten aanzien van aandeelhoudersresoluties publiek te maken en om jaarlijks te rapporteren hoe zij gestemd hebben op aandeelhoudersvergaderingen.⁶⁷

2.11 Zweden

2.11.1 Ethische, sociale- en/of milieucriteria pensioenfondsen

Sinds 2000 zijn nationale pensioenfondsen verplicht om in hun openbare jaarverslagen duidelijk te maken in welke mate ethische, sociale en/of milieucriteria een rol spelen in hun beleggingsbeleid. Pensioenfondsen mogen ook geen aandelen bezitten van bedrijven die de ethische, sociale en/of milieurichtlijnen van het pensioenfonds overtreden.⁶⁸

Hoofdstuk 3 Producenten van clustermunition

3.1 Clustermunitie

Clusterbommen zijn grote containers (bommen, raketten) die, afhankelijk van het model, honderden tot duizenden kleine bommen (submunitie) bevatten. De container opent zich in de lucht en verspreidt de submunitie over een grote oppervlakte. Om twee redenen wordt clustermunition gezien als een zeer controversieel wapen:

- Tijdens de aanval is de kans groot dat clustermunition ook burgerslachtoffers maakt omdat de submunitie zich verspreidt over grote oppervlakten
- Ook na het conflict blijft clustermunition burgerslachtoffers eisen omdat vele submunities niet ontploffen en de facto een mijnenveld achterlaten.

Uit een recent rapport van Handicap International, een eerste wereldwijde studie over clustermunition-slachtoffers, blijkt dat burgers 98% uitmaken van de clustermunition-slachtoffers. Maar liefst 27% van de slachtoffers zijn kinderen.

Clustermunition is veelvuldig gebruikt in recente conflicten. Zo gebruikten de Amerikaanse, Engelse en Nederlandse luchtmacht clustermunition in Joegoslavië (1999), het Amerikaanse leger in Afghanistan (2001-2002), het Amerikaanse en Engelse leger in Irak (2003) en het Israëlische leger in Libanon (2006).

3.2 Kritiek op clustermunition

Wereldwijd staat het gebruik van clustermunition zwaar onder druk. Onder de leiding van Noorwegen streeft een coalitie van meer dan 30 landen nu naar een verdrag om een halt toe te roepen aan clustermunition (*the Norwegian Initiative*). Deze coalitie heeft zich gevormd tijdens de besprekingen over clustermunition in het kader van de CCW (Convention on Conventional Weapons) in november 2006 in Genève. In februari 2007 organiseerde Noorwegen een startconferentie over een verdrag over clustermunition.⁶⁹

Het Europees Parlement nam in oktober 2004 een resolutie aan met een oproep op een moratorium op gebruik, opslag, transfer en export van clustermunition:⁷⁰

“Het Europees Parlement (...) dringt aan op de instelling van een onmiddellijk moratorium voor het gebruik, de aanleg van voorraden, de productie en de overdracht of de uitvoer van clustermunition, inclusief clustermunition die vanuit de lucht wordt afgeworpen en munition die wordt afgevuurd met projectielen, raketten, en artillerievuur, totdat er is onderhandeld over een internationale overeenkomst inzake de regulering, beperking of afschaffing van deze wapens”

Deze oproep werd herhaald in een resolutie over invaliditeit en ontwikkeling in januari 2006:⁷¹

“Het Europees parlement (...) geeft zijn volledige steun aan de wereldwijde strijd om anti-personeelslandmijnen en andere gerelateerde controversiële wapensystemen zoals clustermunition uit te roeien, met name gezien de gevolgen voor kinderen die daarvan het slachtoffer worden; verzoekt de Raad en de Commissie om dringende en afdoende maatregelen tegen landen die nog altijd landmijnen produceren, verkopen of gebruiken; verzoekt de Raad en de Commissie prioriteit te geven aan het opruimen van landmijnen in ontwikkelingslanden”

En deze oproep werd opnieuw herhaald in november 2006 in een resolutie over het Verdrag tot verbod van biologische en toxinwapens (BTWC), clusterbommen en conventionele wapens (CWC).⁷²

In juli 2005 riep het Europees Parlement in een resolutie bovendien op tot een verbod op investeringen in de productie van clustermunities.⁷³

Het Europees Parlement (...) verzoekt de EU en zijn lidstaten om, door middel van passende wetgeving, financiële instellingen onder hun jurisdictie of controle te verbieden direct of indirect te investeren in ondernemingen die betrokken zijn bij de productie, opslag of overdracht van antipersoonsmijnen en andere verwante controversiële wapensystemen zoals clustersubmunitie;

(...) verzoekt de EU en zijn lidstaten om te zorgen voor de naleving van wetgeving die investeringen verbiedt in ondernemingen die bij antipersoonsmijnen zijn betrokken, door middel van doeltreffende controle- en sanctieregelingen; meent dat dit ook de verplichting voor financiële instellingen inhoudt om volledige transparantie te tonen met betrekking tot de ondernemingen waarin zij investeren;

In sommige Europese lidstaten vinden deze oproepen veel weerklank. In België voert de NGO Netwerk Vlaanderen reeds sinds 2004 een campagne tegen de investeringen van banken in (controversiële) wapens zoals clustermunities. Zowel KBC, Dexia, Fortis als ING hebben als antwoord op deze campagne hun investeringen in clustermunities teruggeschroefd. Vooral KBC lijkt haar beleid ter zake zeer grondig uit te voeren en clustermunitiesproducenten te weren uit al haar portefeuilles. Zeventien clustermunitiesproducenten staan op de zwarte lijst van KBC.

Als uitvloeisel van deze campagne heeft België in juni 2006 als eerste land in de wereld een verbod ingevoerd op productie, verkoop, transport, opslag, bezit en gebruik van clustermunities.⁷⁴

“Als verboden wapens worden beschouwd: (...) submunitie;”

“Niemand mag verboden wapens, vervaardigen, herstellen, te koop stellen, verkopen, overdragen of vervoeren, opslaan, voorhanden hebben of dragen.”

In maart 2007 keurde het Belgische parlement een wetsvoorstel goed dat de financiering van clustermunities door Belgische financiële instellingen verbiedt.⁷⁵

“De financiering van een onderneming naar Belgisch recht of naar buitenlands recht, met als activiteit de vervaardiging, het gebruik, het herstel, het te koop stellen, het verkopen, het uitdelen, invoeren of uitvoeren, het opslaan of dragen van submunitie in de zin van deze wet, is eveneens verboden.”

In Noorwegen heeft het *Government Pension Fund - Global*, één van de grootste pensioenfondsen in de wereld, ook een beleid aangenomen dat bepaalt dat de gelden in het fonds niet kunnen gebruikt worden voor de investering in producenten van clustermunities. Zeven producenten van clustermunities zijn uit de portefeuille van dit fonds geweerd.⁷⁶

• Alliant Techsystems	Verenigde Staten
• General Dynamics	Verenigde Staten
• L3 Communications	Verenigde Staten
• Lockheed Martin	Verenigde Staten
• Raytheon	Verenigde Staten

- Singapore Technologies
- Thales

Singapore
Frankrijk

De houding van Nederland steekt wat dit betreft nogal mager af bij die van België en Noorwegen. Nederland was een van de landen die zich in november 2006 tijdens de besprekingen over het CCW (Convention on Conventional Weapons) niet uitspraken voor een verdrag over clustermunities.

Nederland is daarom ook niet uitgenodigd voor de startconferentie van het *Norwegian Initiative*, maar dat kan nog veranderen als er voor die tijd een andere kabinet gevormd wordt.

Anderzijds hoort Nederland wel bij de landen die de laatste jaren het gebruik van clusterbommen door hun eigen leger aan banden hebben gelegd. Zo heeft Nederland haar BL-755 clusterbommen uit dienst gehaald, en heeft het in oktober 2005 aangekondigd 70% van haar M438A1 projectielen te vernietigen.⁷⁷

3.3 Case: Lockheed Martin

3.3.1 Productie clustermunities

Lockheed Martin is de grootste wapenproducent ter wereld, de voornaamste leverancier van wapens aan het Pentagon en het grootste wapenexporterende bedrijf ter wereld. De ondernemingslogan van Lockheed Martin luidt: 'we know who we are working for'. Lockheed Martin produceert ook clustermunities. Lockheed Martin Missiles and Fire Control is de producent van het MLRS systeem (Multiple Launch Rocket System), een hoogst mobiel raketlanceersysteem dat in minder dan 1 minuut 12 MLRS raketten kan afvuren. MLRS wordt gebruikt om vanaf de grond raketten te lanceren. De raketten die gebruikt worden in het MLRS-systeem zijn in veel gevallen raketten met clustermunities. Ook deze worden geproduceerd door Lockheed Martin.

Een kort overzicht van de raketten die gebruikt worden in het MLRS-systeem:

- De basis MLRS-raket (M26) bevat een 'warhead' met 644 M77-submunities (DPICM) en heeft een bereik van 32 km. Dit betekent dat met deze raketten binnen de minuut 8000 submunities kunnen verspreid worden over een gebied.
- De ERR-raket (M26 A1/A2) heeft een bereik van 45 km en bevat 518 M77-submunities
- De 'guided' MLRS XL30-raket heeft een bereik van 60 km en bevat 402 DPICM submunities (in productie sinds april 2003).
- De ATACMS Block 1-raket heeft een bereik van 165 km en bevat 950 M74 antipersoons/antimateriële submunities
- De ATACMS Block 1A heeft een bereik van 300 kilometer en bevat 275 M74 submunities

Het MLRS systeem inclusief raketten is door Lockheed Martin reeds geleverd aan 14 landen, waaronder de VS, Bahrein, Nederland en Israël.

3.3.2 Gebruik clustermunities in Irak

In maart en april 2003 zijn MLRS clustermunities gebruikt in de oorlog tegen Irak. Het gebruik van grond-gelanceerde clustermunities (o.a. MLRS) door de Amerikaanse en Britse grondtroepen is de belangrijkste oorzaak van het hoge aantal burgerslachtoffers in die oorlog. Deze clustermunities is o.a. ingezet in bevolkte gebieden, waaronder Bagdad, Basra, al-Hilal, al-Najaf en Karbala.

Er is onduidelijkheid over het totaal aantal gebruikte clustermunitie in Irak, maar de Derde Infanterie, de eerste Airborne divisie en de 214e veldartillerie Brigade rapporteerden reeds in 2003 het gebruik van 1014 MLRS raketten en 330 ATACMS-raketten. De MLRS-clustermunitie werd vooral gebruikt voor doelen op langere afstand. Volgens een rapport van de Amerikaanse 'Office of the Under Secretary of Defense for Acquisition, Technology and Logistics' hebben MLRS-submunitie een falingsgraad van 16%.

Voor de start van de oorlog in Irak vroeg Human Rights Watch aan de Verenigde Staten om vier soorten clustermunities absoluut niet te gebruiken. Onder andere het gebruik van MLRS raketten met M77 submunitie werd door HRW beschouwd als duidelijk zeer gevaarlijk voor burgers.

3.3.3 Gebruik clustermunitie in Libanon

In juli en augustus 2006 heeft het Israëlijsche leger uitgebreid gebruik gemaakt van clustermunitie in de oorlog die werd gevoerd in Zuid-Libanon. Volgens de VN heeft Israël 90% van haar clustermunitie gebruikt in de laatste 3 dagen voor het einde van het conflict toen al duidelijk was dat er een staakt-het-vuren zou aangekondigd worden. Israël heeft vooral de M395 en M396 155mm artillerie projectielen gebruikt die ze zelf produceert (Israeli Military Industries, een Israëlijs staatsbedrijf).

Maar ook Amerikaanse clustermunitie werd gebruikt, zoals M483A1 155mm artillerie projectielen met M42 en M46 submunitie en, net zoals de VS in Irak, M26 raketten die elk 644 M77 submunitie bevatten en afgevuurd worden vanaf het MLRS systeem.

Ook in Libanon hebben clusterbommen geproduceerd door Lockheed Martin voor vele burgerslachtoffers (doden en gewonden) gezorgd. Veel onontpofte clustermunitie van Lockheed Martin ligt op dit moment nog op slachtoffers te wachten in Libanon en Irak.

3.4 Nederlandse pensioenfondsen en clustermunitie

De volgende informatie is gevonden over de beleggingen van Nederlandse pensioenfondsen in producenten van clustermunitie op 31 december 2006:

Pensioenfonds	Bedrijf	Aantal aandelen	Waarde (US\$)	Bron
ABP	Alliant Techsystems	54.600	4,4 miljoen	78
ABP	General Dynamics	605.145	45,0 miljoen	79
ABP	L-3 Communications	130.102	76,7 miljoen	80
ABP	Lockheed Martin	472.391	43,5 miljoen	81
ABP	Northrop Grumman	445.551	30,2 miljoen	82
ABP	Raytheon	537.620	28,4 miljoen	83
ABP	Textron	183.877	17,2 miljoen	84
Nedlloyd Pensioenfonds	Alliant Techsystems	41.000	3,2 miljoen	85
Pensioenfonds DSM	Lockheed Martin	28.998	2,7 miljoen	86
Pensioenfonds DSM	Northrop Grumman	24.450	1,7 miljoen	87
PGGM	Textron	31.355	2,9 miljoen	88
Shell Pensioenfonds	Alliant Techsystems	6.107	0,5 miljoen	89
Shell Pensioenfonds	General Dynamics	106.745	7,9 miljoen	90

Pensioenfonds	Bedrijf	Aantal aandelen	Waarde (US\$)	Bron
Shell Pensioenfonds	L-3 Communications	43.958	3,6 miljoen	⁹¹
Shell Pensioenfonds	Lockheed Martin	92.878	8,6 miljoen	⁹²
Shell Pensioenfonds	Northrop Grumman	77.597	5,3 miljoen	⁹³
Shell Pensioenfonds	Raytheon	104.080	5,5 miljoen	⁹⁴
Shell Pensioenfonds	Textron	28.556	2,7 miljoen	⁹⁵
Spoorwegpensioenfonds	Lockheed Martin	102.895	9,5 miljoen	⁹⁶
Spoorwegpensioenfonds	Northrop Grumman	82.301	5,6 miljoen	⁹⁷
Spoorwegpensioenfonds	Raytheon	77.744	4,1 miljoen	⁹⁸

3.5 Aanvullende informatie

Over het gebruik van clustermunities in conflictgebieden:

- Off Target: The Conduct of the War and Civilian Casualties in Iraq, Human Rights Watch, December 2003;
- First Look at Israel's Use of Cluster Munitions in Lebanon in July-August 2006, Human Rights Watch, 30 augustus 2006;
- Fatal Footprint: The Global Human Impact of Cluster Munitions, Handicap International, November 2006;

Over investeringen in clustermunitiesproducenten:

- Clusterbommen, landmijnen, kernwapens en wapens met verarmd uranium - een onderzoek naar de financiële banden tussen banken en producenten van controversiële wapens, Netwerk Vlaanderen, april 2004;
- Explosieve portefeuilles, bankgroepen en clustermunities, Netwerk Vlaanderen, juni 2006;

Websites:

- Lockheed Martin: www.lockheedmartin.com (productinformatie en filmmateriaal)
- Human Rights Watch: www.hrw.org/doc/?t=arms_clusterbombs
- Handicap International: www.handicap.be
- Cluster Munition Coalition: www.stopclustermunitions.org
- Netwerk Vlaanderen: www.netwerkvlaanderen.be
- Handicap International: www.sousmunitions.org (met een film over clustermunities in Libanon)
- Pax Christi Nederland: www.paxchristi.nl (met een film over clustermunities)
- Ethical Council to the Norwegian Pension Fund - Global: www.etikkradet.no

Contactpersonen:

- Mark Hiznay en Steve Goose, Human Rights Watch (USA), E-mail: hiznaym@hrw.org en gooses@hrw.org, Tel: +1-202-6124321

- Stan Brabant, Katleen Maes en Hildegarde Vansintjan, Handicap International (België), E-mail: stan.brabant@handicap.be, katleen.maes@handicap.be, hildegarde.vansintjan@handicap.be, Tel: +32-2-2801601
- Thomas Nash, Cluster Munition Coalition, E-mail: thomas@stopclustermunitions.org, Tel: +44-77-11926730)
- Christophe Scheire, Netwerk Vlaanderen, E-mail: christophe@netwerk-vlaanderen.be, Tel: +32-2-2010770

Hoofdstuk 4 Producenten van antipersoonsmijnen

4.1 Antipersoonsmijnen

Antipersoonsmijnen zijn wapens die gericht zijn tegen een persoon. Ze worden ingegraven of op de grond gelegd en ontploffen bij aanraking of contact. Hoewel antipersoonsmijnen sinds 1997 vrijwel overal verboden zijn, liggen er wereldwijd nog miljoenen exemplaren te wachten op slachtoffers. Sedert 1975 hebben antipersoonsmijnen (ook wel landmijnen genoemd) wereldwijd meer dan 1 miljoen slachtoffers gemaakt. Meestal betreft het onschuldige burgers, want landmijnen liggen ook lang na een conflict nog te wachten op een slachtoffer. Landmine Monitor schat op dit moment het aantal nog levende slachtoffers van landmijnen op 300.000 à 400.000. Bijna allen hebben zware verminkingen en hebben amputaties moeten ondergaan.

4.2 Strijd tegen antipersoonsmijnen

Antipersoonsmijnen zijn in het grootste gedeelte van de wereld verboden. In september 1997 werd het Ottawa-verdrag afgesloten om een internationale ban op productie en gebruik van antipersoonsmijnen in te voeren. Het verdrag werd van kracht in maart 1999.⁹⁹ Op dit moment hebben reeds 155 landen het verdrag ondertekend en 152 geratificeerd. Nederland is in 1997 toetreden tot het verdrag en heeft het in april 1999 geratificeerd. Maar ook de meeste staten die het verdrag niet ondertekend hebben, streven bijna allemaal een wereldwijde ban op antipersoonsmijnen na.

Ook de voormalige president van de Verenigde Staten, Bill Clinton, stelde een toetreding van de Verenigde Staten tot het Ottawa-verdrag in het vooruitzicht. De Verenigde Staten stopten dan ook de productie van antipersoonsmijnen in 1997.

Maar president Bush wijzigde in 2004 drastisch deze beleidslijn. De Verenigde Staten zullen niet toetreden tot het Ottawa-verdrag en zullen opnieuw antipersoonsmijnen produceren en inzetten. Het Pentagon spreekt van *smart mines*, namelijk mijnen met een zelfdestruictiemechanisme. Los van het feit dat ook dergelijke mijnen verboden zijn door het Ottawa-verdrag, leveren expertorganisaties zoals Human Rights Watch zware kritiek op deze *smart mines*. Deze mijnen blijven een gevaar voor burgers. Zo zijn de zelfdestruictiemechanismen bijvoorbeeld nooit 100% betrouwbaar. Sommige mijnen blijven dus actief. Dit is niet alleen gevaarlijk voor burgers, maar ook voor ontmijners. Bovendien lopen burgers ook risico wanneer een landmijn zichzelf vernietigt. Mijnen met dergelijke mechanismen worden meestal ook met duizenden tegelijk verspreid, wat het gevaar voor de burgerbevolking nog vergroot.

Maar dit nieuwe beleid van de Verenigde Staten is ook een gevaar voor de bestaande consensus over de wereldwijde ban op antipersoonsmijnen. Sommige landen zullen waarschijnlijk niet meer bereid zijn hun landmijnenarsenaal te vernietigen nu de Verenigde Staten weer nieuwe produceren.

Alle Europese landen hebben het Ottawa-verdrag ondertekend, dus aanvullende regelgeving rond gebruik en productie van antipersoonsmijnen is in Europa niet nodig. Wel riep het Europees Parlement in juli 2005 in een resolutie op tot een verbod op investeringen in de productie van antipersoonsmijnen:¹⁰⁰

Het Europees Parlement (...) verzoekt de EU en zijn lidstaten om, door middel van passende wetgeving, financiële instellingen onder hun jurisdictie of controle te verbieden direct of indirect te investeren in ondernemingen die betrokken zijn bij de productie, opslag of overdracht van antipersoonsmijnen en andere verwante controversiële wapensystemen zoals clustersubmunitie;

(...) verzoekt de EU en zijn lidstaten om te zorgen voor de naleving van wetgeving die investeringen verbiedt in ondernemingen die bij antipersoonsmijnen zijn betrokken, door middel van doeltreffende controle- en sanctieregelingen; meent dat dit ook de verplichting voor financiële instellingen inhoudt om volledige transparantie te tonen met betrekking tot de ondernemingen waarin zij investeren;

In België is in juli 2004 een wet van kracht geworden die alle beleggingsfondsen, inclusief pensioenfondsen, verbiedt nog te investeren in bedrijven die antipersoonsmijnen ontwikkelen, produceren of verhandelen.¹⁰¹

Het is een collectieve beleggingsinstelling verboden effecten te verwerven van een vennootschap naar Belgisch of buitenlands recht waarvan de activiteit bestaat uit het vervaardigen, het gebruik of het bezit van antipersoonsmijnen (...)

Een zwarte lijst is opgemaakt door Ethix in opdracht van FEBELFIN om het de Belgische beleggingsfondsen mogelijk te maken om deze wet te implementeren. De lijst is niet publiek gemaakt, maar het is duidelijk dat de volgende vier bedrijven op de lijst staan:

• Alliant Techsystems (ATK)	Verenigde Staten
• General Dynamics	Verenigde Staten
• Singapore Technologies Engineering	Singapore
• Textron	Verenigde Staten

Samen met een wet die het investeren in clustermunities verbiedt, is een uitbreiding van de wet op financiering van antipersoonsmijnen in december 2006 goedgekeurd in de Belgische Senaat. Dit wetsvoorstel moet in 2007 nog behandeld en goedgekeurd worden door de Kamer alvorens wet te worden.

4.3 Case: de SPIDER antipersoonsmijn

In december 2005 zou het Amerikaanse congres definitief beslissen over de productie van de nieuwe antipersoonsmijn SPIDER, waarna de productie in maart 2007 zou kunnen beginnen. Maar het Amerikaanse Congres heeft haar beslissing uitgesteld en aanvullende vragen gesteld aan het Pentagon.

Het SPIDER-systeem bestaat uit een controle-eenheid die 84 landmijnen tegelijk kan beheren. De landmijnen ontplooiën ook een web van struikeldraden over het gebied waar ze gelegd zijn. Als iemand een struikeldraad raakt, merkt de soldaat die iets verder bij de controle-eenheid zit dat er iemand in de buurt van de mijn loopt. De soldaat beslist dan de mijn al dan niet te laten ontploffen.

Het SPIDER-systeem is een landmijn, maar het zou niet onder het Ottawa-verdrag vallen omdat het een 'command-controlled' systeem is en geen 'victim-activated mine'. Maar de mijn zou geproduceerd worden met een optie, de zogenaamde 'battlefield-override feature'. Dit zou de mogelijkheid geven om de mijnen onmiddellijk te laten ontploffen bij aanraking van een struikeldraad en dan valt de mijn wel onder het Ottawa-verdrag. Over deze 'battlefield-override feature' zijn door het Amerikaanse Congres aanvullende vragen gesteld.

Van 1999 tot 2004 is er reeds US\$ 146 miljoen gependeed aan de ontwikkeling van het SPIDER landmijnsysteem. De bedrijven die SPIDER ontwikkelen en ook zullen produceren zijn Textron en Alliant Techsystems (ATK). US\$ 301 miljoen is er gebudgetteerd om 907 Spider systemen te produceren. Voor verder onderzoek is ook nog eens US\$ 11,8 miljoen gebudgetteerd. Ondanks het feit dat het Pentagon nog geen antwoorden verschaft aan het Congres, heeft het op 3 juli 2006 aangekondigd dat ATK en Textron Systems een US\$ 31 miljoen contract hebben toegewezen gekregen voor een 'lowrate initial production' van SPIDER. ATK en Textron zijn dus samen de 'prime contractors' voor de ontwikkeling en productie van de nieuwe Amerikaanse landmijnen.

- Alliant Techsystems (ATK) is de belangrijkste munitieleverancier van het Amerikaanse leger. Ook in de periode 1985-1995 was ATK de belangrijkste Amerikaanse producent van landmijnen. In die periode haalde ATK voor US\$ 486 miljoen landmijncontracten binnen. ATK produceert ook clusterbommen, antitankmijnen en munitie met verarmd uranium. Op de lijst van grootste wapenproducenten in de wereld, staat ATK op de 25e plaats. ATK is voor 62% van haar omzet afhankelijk van militaire bestellingen.
- Textron prijkt op de lijst van grootste wapenproducenten in de wereld op de 35e plaats. Textron Systems, het bedrijf waar Spider ontwikkeld wordt, is onderdeel van de Amerikaanse multinational Textron Inc, een bedrijf met 49.000 werknemers in 40 landen en een omzet van 10 miljard US\$. Textron Inc is behalve in de wapenindustrie (13% van de omzet) ook actief in luchtvaart, industrie en financiën.

4.4 Nederlandse pensioenfondsen en antipersoonsmijnen

De volgende informatie is gevonden over de beleggingen van Nederlandse pensioenfondsen in producenten van antipersoonsmijnen op 31 december 2006:

Pensioenfonds	Bedrijf	Aantal aandelen	Waarde (US\$)	Bron
ABP	Alliant Techsystems	54.600	4,4 miljoen	102
ABP	General Dynamics	605.145	45,0 miljoen	103
ABP	Textron	183.877	17,2 miljoen	104
Nedlloyd Pensioenfonds	Alliant Techsystems	41.000	3,2 miljoen	105
PGGM	Textron	31.355	2,9 miljoen	106
Shell Pensioenfonds	Alliant Techsystems	6.107	0,5 miljoen	107
Shell Pensioenfonds	General Dynamics	106.745	7,9 miljoen	108
Shell Pensioenfonds	Textron	28.556	2,7 miljoen	109

4.5 Aanvullende informatie

Over investeringen in antipersoonsmijnen:

- Clusterbommen, landmijnen, kernwapens en wapens met verarmd uranium - een onderzoek naar de financiële banden tussen banken en producenten van controversiële wapens, Netwerk Vlaanderen, april 2004
- AXA investeert fors in nieuwe landmijnproducenten, Netwerk Vlaanderen, 18 oktober 2005.

Over de nieuwe Amerikaanse antipersoonsmijnen:

- Human Rights Watch, Back in Business? U.S. Landmine Production and Exports, A Human Rights Watch Briefing Paper, augustus 2005.
- U.S. Senators move to stop landmine production, Human Rights Watch, 1 augustus 2006.

Websites:

- International Campaign to Ban Landmines: www.icbl.org (inclusief Landmine Monitor)
- United States Campaign to Ban Landmines: www.banminesusa.org
- Human Rights Watch: www.hrw.org
- Netwerk Vlaanderen: www.netwerkvlaanderen.be
- Ethical Council to the Norwegian Pension Fund - Global: www.etikkradet.no
- Geneva International Centre for Humanitarian Demining: www.gichd.ch
- Textron: www.textron.com
- ATK: www.atk.com

Beeldmateriaal:

- Spotlights of a massacre, 10 four-minute movies about anti personnel mines: www.hrw.org/iff-99/pspotlights.html
- Turtles can't fly (2005), een film over landmijnen

Contactpersonen:

- Mark Hiznay en Steve Goose, Human Rights Watch (USA), E-mail: hiznaym@hrw.org en gooses@hrw.org, Tel: +1-202-6124321
- Stan Brabant, Katleen Maes en Hildegarde Vansintjan, Handicap International (België), E-mail: stan.brabant@handicap.be, katleen.maes@handicap.be, hildegarde.vansintjan@handicap.be, Tel: +32-2-2801601
- Christophe Scheire, Netwerk Vlaanderen, E-mail: christophe@netwerk-vlaanderen.be, Tel: +32-2-2010770

Hoofdstuk 5 Mijnbouwmaatschappijen

5.1 Alcan

5.1.1 Kort profiel van Alcan

Het Canadese bedrijf Alcan is de een-na-grootste producent van primair aluminium in de wereld en een belangrijke leverancier van aluminium producten aan de luchtvaart-, auto- en verpakkingsindustrie. Alcan heeft ongeveer 470 vestigingen in 56 landen met bij elkaar 69.000 werknemers.

In de afgelopen vijf jaar heeft Alcan twee van zijn grootste concurrenten overgenomen: Alusuisse (Zwitserland) en P  chiney (Frankrijk). Alcan is grotendeels verticaal geïntegreerd, want het bedrijf bezit bauxietmijnen in Australië, Brazilië, Frankrijk, Ghana, Guinea en India.¹¹⁰

5.1.2 Utkal mijn en raffinaderij in India

Alcan heeft een aandeel van 45% in de Utkal Alumina International Limited (UAIL) joint venture met Indal (India). Het geplande project kost meer dan US\$ 1,0 miljard en omvat een bauxiet mijn en een alumina raffinaderij in the Kashipur regio (Rayagada district) in de staat Orissa in het oosten van India.

De inwoners van de Kashipur regio behoren grotendeels tot de Adivasis ("tribale volken") en Dalits (de laagste Hindoe kaste). Deze gemeenschappen vrezen milieuvernietiging en gezondheidsklachten en verzetten zich daarom tegen het project. Naar schatting krijgen 10.000 tot 60.000 mensen te maken met de nadelige gevolgen van het project. De enige milieu effect rapportage die van het project gemaakt is door Engineers India Ltd., is nooit openbaar gemaakt.

- Alcan't in India: www.saanet.org/alcant/context.htm
- International Rivers Network: www.irn.org

5.2 Alcoa

5.2.1 Kort profiel van Alcoa

Het Amerikaanse bedrijf Alcoa is de grootste producent van aluminium in de wereld. Het bedrijf is verticaal geïntegreerd van bauxietmijnen tot aluminium consumentenproducten. Het bedrijf heeft 129,000 werknemers in 42 landen. Alcoa heeft bauxietmijnen in Australië, Brazilië, Guinea, Jamaica en Suriname.¹¹¹

5.2.2 Belo Monte dam in Brazilië

Alcoa is betrokken bij de bouw van de Belo Monte waterkrachtcentrale in de Xingu River in de deelstaat Par   in Brazilië. Alcoa wil een primaire aluminium smelter bouwen bij zijn Juruti bauxietmijn in het westen van Par   en is daarom aan het lobbyen voor de Belo Monte waterkrachtcentrale. Wanneer de dam wordt gebouwd zal een gebied van 400 km² onder water komen staan, voornamelijk in het Paqui  amba natuureservaat. De bossen en landbouwgronden van het inheemse Juruna bevolkingsgroep zullen vernietigd worden. Duizenden families zullen moeten vertrekken. Bovendien wordt gevreesd dat het Belo Monte project de weg zal openen naar nog meer dammen in de Xingu rivier.

De bekendste criticus van het Belo Monte project, Ademir Alfeu Federicci (beter bekend als Dema), werd doodgeschoten op 25 augustus 2001. Dema was de leider van de MDTX, een brede basisbeweging tegen de Belo Monte dam. Activisten zeggen dat er een klimaat van angst, bedreiging en intimidatie heerst rond het Belo Monte project.¹¹²

- Movimento dos Atingidos por Barragens: www.mabnacional.org.br/
- Terra de Direitos: www.terradedireitos.org.br/
- Amazon Watch: www.amazonwatch.org/amazon/BR/bmd/
- Global Justice: www.global.org.br
- Greenpeace International: www.greenpeace.org
- Amazon Alliance: www.amazonalliance.org
- International Rivers Network: www.irn.org/programs/latamerica/TenotaMo.html

5.2.3 Barra Grande dam in Brazilië

Het BAESA consortium, waarvan Alcoa de belangrijkste aandeelhouder is, heeft de Barra Grande waterkracht centrale gebouwd. 70% van het land in het reservoir van de dam had een grote biologische waarde: primair bos, secundair bos en rivier-vegetatie. BAESA heeft zijn belofte om de sociaaleconomische ontwikkeling van de regio, met name door het ter beschikking stellen van bouwmaterialen voor goedkope huizen, niet waargemaakt.¹¹³

- Movimento dos Atingidos por Barragens: www.mabnacional.org.br
- Terra de Direitos: www.terradedireitos.org.br
- OECD Watch: www.oecdwatch.org/docs/press%20release%20english.pdf
- Apremavi: www.apremavi.com.br

5.2.4 Jamalco in Jamaica

Jamalco is een joint-venture van Alcoa en de regering van Jamaica, die zich bezig houdt met bauxietmijnbouw en aluinraffinage. De bauxietmijn heeft schadelijke gevolgen voor het milieu, landbouwgronden en de gezondheid. Landbouwgronden en waterlopen worden vervuild, door de grootschalige dumping van gevaarlijk afval in rivieren en meren. De lucht rond de raffinaderij is vervuild als gevolg van de gebruikte Bayer procesttechnologie en zware stookolie voor de energievoorziening.

De lokale gemeenschappen rond de mijn en raffinaderij kampen met ernstige gezondheidsklachten, waaronder longziektes, astma, bronchitis, gebitsproblemen, kanker en Alzheimer.

- Jamaica Bauxite Environmental Organisation: www.jbeo.com

5.2.5 Aluminiumsmelter in IJsland

Alcoa bouwt op dit moment een grote aluminiumsmelter in oostelijk IJsland. Om de smelter van elektriciteit te voorzien, bouwt de IJslandse elektriciteitsmaatschappij Landsvirkjun de Kárahnjúkar waterkrachtcentrale. Dit project omvat de bouw van een dam met een hoogte van 190 meter en enkele kleinere dammen, tunnels, elektriciteitsleidingen, wegen en een reservoir van 57 km².

Gevreesd wordt dat het project zal leiden tot de vernietiging van zo'n 3.000 km² natuurgebied, waaronder delen van de unieke Dimmugljufur canyon.¹¹⁴

- Icelandic Nature Conservation Association: www.inca.is
- Saving Iceland: www.savingiceland.org
- Náttúruvaktin/Naturewatch: www.natturuvaktin.com

5.2.6 Aluminium smelter in Trinidad

Ook in het zuidwesten van Trinidad bouwt Alcoa een nieuwe aluminiumsmelter, die gevoed zal worden met gas uit de gasvelden van Trinidad en Tobago. Lokale organisaties vrezen chemische vervuiling van bodem, water en lucht en de vernietiging van een aantal waardevolle natuurgebieden zoals Clifton Hill Beach en Maracas Bay. De lokale gemeenschappen zijn bang voor de vergiftiging van hun water- en voedingsbronnen, voor een negatief effect op de visstand en voor gezondheidsgevolgen.

- No Smelter in Trinidad and Tobago: www.nosmeltertnt.com

5.3 Freeport McMoRan Copper & Gold

5.3.1 Kort profiel van Freeport McMoRan Copper & Gold

Freeport McMoRan Copper & Gold Inc. is een Amerikaans mijnbouwbedrijf dat tot voor kort uitsluitend in Indonesië actief is. Eind 2006 werd echter de concurrent Phelps Dodge overgenomen, waardoor Freeport zijn activiteiten over meerdere landen spreidt.

5.3.2 Grasberg mijn in Indonesië

In Indonesië is Freeport's dochteronderneming PT Freeport Indonesia sinds het einde van de jaren '60 eigenaar en beheerder van de Grasberg mijn in de provincie Papua. PT Freeport Indonesia bezit 90,64% van de Grasberg mijn, de Indonesische overheid bezit de resterende 9,36%. In 1995 heeft PT Freeport Indonesia een marketing joint venture gevormd met het Britse bedrijf Rio Tinto, waardoor laatstgenoemde bedrijf ook een deel van de winst van de Grasberg mijn opstrijkt.

De Grasberg mijn heeft de grootste goudreserves ter wereld en de een-na-grootste koperreserves. Meer dan 640.000 ton rots per dag wordt er in de mijn ontgonnen, waarvan 360.000 tot 510.000 ton als afval overblijft. Zo'n 185.000 ton erts, dat vooral goud, zilver en koper bevat, wordt per dag getransporteerd en verwerkt.

De Grasberg mijn wordt gezien als één van de meest schokkende voorbeelden van onverantwoorde mijnbouw. De meeste aantijgingen tegen Freeport gaan over het gebruik van het plaatselijke rivierennetwerk als afvalkanaal. Deze praktijk zorgt vanzelfsprekend voor ernstige milieuschade in de regio. Bovendien is het bedrijf in 2005 en 2006 aangeklaagd omdat het geen vergunningen zou hebben voor haar afvaldumping. Het bedrijf overtreedt verschillende Indonesische milieureglementeringen en legt de aanbevelingen en vereisten van de Indonesische overheid naast zich neer. De milieuschade heeft het bestaansmogelijkheden van de plaatselijke bevolking ernstig beperkt. Het drinkwater is vervuild en de jacht en visvangst hebben te kampen met ernstige opbrengsttekorten.

Maar naast de gevolgen voor het milieu wordt het bedrijf ook aangeklaagd voor ernstige mensenrechtenschendingen. Vooral de samenwerking met de Indonesische militairen die de regio rond de mijnsite terroriseren, wordt fel gecontesteerd. Deze militairen hebben in de buurt van de regio reeds een spoor van moorden, folteringen en verkrachtingen getrokken. Het bedrijf heeft nog weinig tot niets gedaan om een halt toe te roepen aan deze praktijken rond de mijnsite.

De Amerikaanse autoriteiten zijn bovendien een onderzoek gestart naar vermeende corruptiepraktijken door het bedrijf. Er zouden belangrijke sommen betaald zijn aan meerdere militaire oversten en aan Brimob, een paramilitaire politiemacht uit de regio.

Na herhaalde protesten van een aantal New Yorkse pensioenfondsen die aandeelhouders zijn van Freeport McMoRan, maakte het bedrijf haar de “uitgaven voor door de overheid geleverde veiligheid” openbaar. Zo zou bijvoorbeeld in 2002 US\$ 5,6 miljoen betaald zijn in Indonesië. Maar o.a. een rapport van de NGO Global Witness toont aan dat Freeport niet alle informatie vrijgeeft.

In 2005 en 2006 werden door de New Yorkse pensioenfondsen (zie paragraaf 2.10) een resolutie ingediend op de aandeelhoudersvergadering van Freeport McMoRan waarin werd gevraagd te stoppen met betalingen aan militairen in Indonesië. In januari 2006 dienden de pensioenfondsen een verzoek bij het Amerikaanse openbaar ministerie in om te onderzoeken of de Amerikaanse *Foreign Corrupt Practices Act* is overtreden. Ook werd een klacht ingediend bij de beursautoriteiten omdat Freeport zijn betalingen aan het leger zou moeten melden aan de aandeelhouders. Tenslotte werd in december 2006 een nieuwe aandeelhoudersresolutie ingediend door de New Yorkse pensioenfondsen, waarin gevraagd wordt om een onderzoek naar het milieubeleid van Freeport in Indonesië.¹¹⁵

In Noorwegen heeft het *Government Pension Fund - Global* in juni 2006 besloten om Freeport McMoRan te schrappen uit haar investeringsportefeuille vanwege de huidige en toekomstige ernstige milieuschade die het bedrijf veroorzaakt.¹¹⁶

5.3.3 Aanvullende informatie

Websites:

- The Indonesian Forum for Environment - WALHI (Friends of the Earth Indonesia): www.eng.walhi.or.id
- Mining Advocacy Network - JATAM: www.jatam.org
- The Mineral Policy Institute: www.mpi.org.au
- Global Witness: www.globalwitness.org
- Freeport McMoRan: www.fcx.com
- Mines and Communities: www.minesandcommunities.org

Rapporten:

- Paying for Protection - The Freeport Mine and the Indonesian Security Forces, Global Witness, Juli 2005;
- Recommendation to the Ministry of Finance, The Council on Ethics to the Norwegian Government Pension Fund - Global, 15 februari 2006
- The Environmental Impacts of Freeport - Rio Tinto's Copper and Gold Mining Operation in Papua, Walhi, 2006.

5.4 Nederlandse pensioenfondsen en mijnbouwmaatschappijen

De volgende informatie is gevonden over de beleggingen van Nederlandse pensioenfondsen in de besproken mijnbouwmaatschappijen op 31 december 2006:

Pensioenfonds	Bedrijf	Aantal aandelen	Waarde (US\$)	Bron
ABP	Alcan	336.365	16,4 miljoen	¹¹⁷
ABP	Alcoa	1.013.038	30,4 miljoen	¹¹⁸
ABP	Freeport McMoRan	1.127.170	62,8 miljoen	¹¹⁹
Pensioenfonds DSM	Alcoa	90.923	2,7 miljoen	¹²⁰

Pensioenfonds	Bedrijf	Aantal aandelen	Waarde (US\$)	Bron
Pensioenfonds DSM	Freeport McMoRan	26.990	1,5 miljoen	¹²¹
PGGM	Alcoa	214.898	6,4 miljoen	¹²²
PGGM	Freeport McMoRan	33.640	1,9 miljoen	¹²³
Shell Pensioenfonds	Alcoa	201.504	6,0 miljoen	¹²⁴
Shell Pensioenfonds	Freeport McMoRan	72.511	4,0 miljoen	¹²⁵
Spoorwegpensioenfonds	Alcoa	139.571	4,2 miljoen	¹²⁶
Spoorwegpensioenfonds	Freeport McMoRan	65.518	3,7 miljoen	¹²⁷

Hoofdstuk 6 Sojahandelaars

6.1 Archer Daniel Midlands

Het Amerikaanse beursgenoteerde bedrijf Archer Daniels Midlands is een van de grootste sojahandelaars en -verwerkers in Brazilië. Net als enkele andere grote handelaars financiert dit bedrijf landbouwbedrijven die waardevol natuurgebied (in de Amazone- en cerrado-regio's) ontginnen om daar soja te planten.

Meer informatie:

- Van Oerwoud tot Kippenbout - Effecten van sojateelt voor veevoer op mens en natuur in het Amazonegebied, Jan Willem van Gelder (Profundo) en Jan Maarten Dros (AIDEnvironment) in opdracht van Milieudefensie en Cordaid, November 2005;
- Eating Up the Amazon, Greenpeace International, Amsterdam, April 2006.

6.2 Bunge

Het Amerikaanse beursgenoteerde bedrijf Bunge is een van de grootste sojahandelaars en -verwerkers in Brazilië. Net als enkele andere grote handelaars financiert dit bedrijf landbouwbedrijven die waardevol natuurgebied (in de Amazone- en cerrado-regio's) ontginnen om daar soja te planten.

Meer informatie:

- Van Oerwoud tot Kippenbout - Effecten van sojateelt voor veevoer op mens en natuur in het Amazonegebied, Jan Willem van Gelder (Profundo) en Jan Maarten Dros (AIDEnvironment) in opdracht van Milieudefensie en Cordaid, November 2005;
- Eating Up the Amazon, Greenpeace International, Amsterdam, April 2006.

6.3 Nederlandse pensioenfondsen en sojahandelaars

De volgende informatie is gevonden over de beleggingen van Nederlandse pensioenfondsen in de besproken sojahandelaars op 31 december 2006:

Pensioenfonds	Bedrijf	Aantal aandelen	Waarde (US\$)	Bron
ABP	Archer Daniel Midlands	317.941	10,2 miljoen	128
ABP	Bunge	65.284	4,7 miljoen	129
PGGM	Archer Daniel Midlands	162.540	5,2 miljoen	130
PGGM	Bunge	15.397	0,9 miljoen	131
Shell Pensioenfonds	Archer Daniel Midlands	144.766	5,5 miljoen	132
Shell Pensioenfonds	Bunge	41.776	3,0 miljoen	133
Spoorwegpensioenfonds	Archer Daniel Midlands	190.864	6,1 miljoen	134

Hoofdstuk 7 Andere bedrijven

7.1 Wal-Mart Stores

7.1.1 Overzicht van het bedrijf

Het Amerikaanse bedrijf Wal-Mart Stores is de grootste detailhandelsketen ter wereld met een omzet van meer dan US\$ 285 miljard in 2005. Het bedrijf telt 1,6 miljoen werknemers wereldwijd. Wal Mart importeert het grootste gedeelte van haar producten uit Latijns Amerika en Azië. Indien Wal Mart een land zou zijn, zou het de vijfde grootste exportmarkt van China zijn.

7.1.2 Kritiek op Wal-Mart

Wal-Mart heeft als motto 'Always Low Prices'. Deze slogan loopt als een rode draad door het volledige beleid van Wal Mart. Lage prijzen voor de consumenten zijn een mantra, een doel dat alle middelen heiligt. Door haar dominantie op de Amerikaanse detailhandelsmarkt heeft het bedrijf de macht om strenge eisen stellen aan de productiekosten van haar toeleveranciers. Alleen leveranciers met de laagste arbeidsvoorwaarden kunnen uiteindelijk voldoen aan de Wal-Mart criteria. En Wal-Mart blijkt steeds maar hogere en hogere eisen te stellen aan haar leveranciers zowel qua kostprijs als qua leveringstermijnen. Schendingen van arbeidsrechten zijn dan ook schering en inslag bij de leveranciers van Wal-Mart.

Wal-Mart Stores staat ook bekend als een bedrijf dat binnen haar eigen warenhuizen arbeidsrechten aan de laars lapt. Verplichte overuren, kinderarbeid, verplicht doorwerken tijdens pauzes, gebrekkige of geen gezondheidsverzekering zijn schering en inslag. Managers van Wal-Mart warenhuizen krijgen onder andere een handige gids om vakbondsvrij te blijven. Vakbonden buiten de deur houden wordt daarin voorgesteld als een full-time bezigheid en een topprioriteit.

Omwille van de erbarmelijke arbeidsomstandigheden bij Wal-Mart en haar leveranciers won het bedrijf in januari 2005 de Public Eye Award 2005 voor het meest onverantwoordelijke bedrijf op het vlak van de arbeidsrechten. Voordien won Wal-Mart al drie van de vier keer de weinig begerenswaardige prijs 'Sweatshop retailer of the year' uitgereikt door het Maquila Solidarity Network.

De lijst van inbreuken door Wal-Mart tegen de verdragen van de ILO (International Labour Organisation) op het gebied van arbeidsrechten lijkt wel eindeloos. Een heel kleine selectie:

- Het Labor Department in de VS bezocht tussen 1998 en 2001 25 Wal-Mart warenhuizen. In de warenhuizen waren 85 minderjarigen aan de slag met gevaarlijke taken. Voor die overtreding van de wet op de kinderarbeid kreeg Wal-Mart begin 2005 een boete opgelegd van US\$ 135.540;
- In de VS zijn tientallen zaken gaande tegen Wal-Mart vanwege 'union-busting'. Managers van Wal-Mart registreren, bedreigen en ontslaan regelmatig op illegale wijze vakbondsactivisten en besparen zich geen moeite om vakbonden de pas af te snijden. De vakbond die deze zaken aanspant is de United Food and Commercial Workers Union (UFCW). Tussen 1998 en 2003 kwam het tot 45 klachten ingediend door de National Labor Relations Board (NLRB) tegen Wal-Mart voor overtredingen van de arbeidswetgeving op het vlak van recht op vrije vereniging en collectief onderhandelen. In minstens tien zaken werd Wal-Mart reeds door het Labor Department veroordeeld.

- Op 16 januari 2003 gingen duizenden arbeiders in de Ruaranka vrijhandelszone in Kenia voor één dag in staking. Ze dienden zestien klachten in bij het ministerie voor arbeid, waaronder de volgende: wanbetaling, repressie van de vakbond, seksuele intimidatie, excessieve werkuren en onbetaalde overuren. Ze organiseerden zich op wettelijke basis maar vonden op 3 februari 2003 de poorten van hun fabrieken gesloten met een bericht dat ze 'allen ontslagen waren'. Meer dan 8000 arbeiders verloren zo hun baan. Wat later werden de arbeiders die geen deel uitmaakten van de vakbond weer aangeworven. Die duidelijke overtreding van de basisarbeidsnormen werd gedocumenteerd door de Clean Clothes Campaign. Van de vijf bezochte fabrieken leverden er drie producten aan Wal-Mart: Baraka, Kentex en Jar;
- Tussen januari 2001 en maart 2002 leverde het Salvadoraanse bedrijf Cofecciones Ninos, actief in de San Marcos vrijhandelszone, aan Wal-Mart. Door Human Rights Watch werden de volgende schendingen van de arbeidsrechten in het bedrijf uitgebreid gedocumenteerd: illegale discriminatie van de vakbond en vakbondsleden, illegale ontslagen, geen of vertraagde uitbetaling van lonen en ontslagvergoedingen en geen uitbetaling van overwerk en legaal verplichte jaarpremies.
- Een gelijkaardige klacht kwam er van de Lesotho Clothing and Allied Workers Union (LECAWU) die in januari 2003 de mistoestanden in 21 fabrieken die voor Wal-Mart produceren, aanklaagde. Inbreuken tegen de arbeidsnormen gingen van te lange werkdagen, verbale en fysieke intimidatie, slechte behandeling van zwangere vrouwen en inbreuken tegen de vrijheid van vereniging. Werknemers in de zweetateliers verdienen er 54 dollar per maand. In Malawi bereikten de lonen zelfs een dieptepunt van 14 dollar per maand.
- Op 13 september 2005 startte er in Californië een nieuwe rechtszaak tegen Wal-Mart omdat de arbeidsomstandigheden in fabrieken in Indonesië, Bangladesh, China, Nicaragua en Swaziland volgens de klagers indruisen tegen de gedragscode die Wal-Mart zelf beweert te respecteren.
- In 2006 werden in de Filippijnen vele arbeidsrechtenactivisten vermoord en werden stakingen hardhandig neergeslagen. O.a. bij leveranciers van Wal-Mart (Chong Won Fashion Inc. in de Cavite export processing zone) werd aanhoudend geweld tegen stakers gerapporteerd. Wal-Mart houdt tot op vandaag de lippen stijf op elkaar en stelt geen vragen aan de Filippijnse autoriteiten.

In Noorwegen heeft het *Government Pension Fund - Global* in juni 2006 besloten om de aandelen van Wal-Mart Stores uit haar portefeuille te weren. Dit omwille van de aanhoudende en systematische schendingen van arbeidsrechten bij haar leveranciers en in haar eigen warenhuizen. Het uitgebreide rapport van de *Council on Ethics* aan het Noorse Ministerie van Financiën bevat vele aantijgingen tegen Wal-Mart.¹³⁵

In december 2006 diende de New York City Comptroller namens een van de New Yorkse pensioenfondsen een aandeelhoudersresolutie in bij Wal-Mart die het bedrijf vraagt om een rapport op te stellen over alle gevallen waarin het bedrijf zich volgens berichten niet houdt aan de ILO-arbeidsnormen en andere arbeidsrechtenstandaards.¹³⁶

7.1.3 Aanvullende informatie

Websites:

- Wal-Mart Stores: www.walmartstores.com
- Clean Clothes Campaign: www.cleanclothes.org
- United Food and Commercial Workers Union: www.ufwc.org
- Wake Up Wal-Mart: www.wakeupwalmart.com
- Wal-Mart Watch: www.walmartwatch.com

- Business and Human Rights: www.business-humanrights.org
- Ethical Council to the Norwegian Pension Fund - Global: www.etikkradet.no

Rapporten:

- ASDA Wal-Mart - The Alternative Report, War on Want, September 2005
- Recommendation to the Ministry of Finance, The Council on Ethics to the Norwegian Government Petroleum Fund, 15 November 2005
- Waar ligt de grens?, Netwerk Vlaanderen, November 2005

Beeldmateriaal:

- Wal Mart The High Cost of Low Price, film van Robert Greenwald (2005): www.walmartmovie.com

Contactpersonen:

- Mathias Bienstman, Netwerk Vlaanderen, E-mail: mathias@netwerk-vlaanderen.be, Tel: +32-2-2010770);
- Gro Nystuen, Ethical council to the Norwegian Pension Fund - Global, E-mail: gro.nystuen@finans.dep.no, Tel: +47-222-44356)

7.2 Nederlandse pensioenfondsen en deze bedrijven

De volgende informatie is gevonden over de beleggingen van Nederlandse pensioenfondsen in Wal-Mart Stores op 31 december 2006:

Pensioenfonds	Bedrijf	Aantal aandelen	Waarde (US\$)	Bron
ABP	Wal-Mart Stores	2.612.181	120,6 miljoen	¹³⁷
Pensioenfonds DSM	Wal-Mart Stores	145.626	6,7 miljoen	¹³⁸
Shell Pensioenfonds	Wal-Mart Stores	630.512	29,1 miljoen	¹³⁹
Spoorwegpensioenfonds	Wal-Mart Stores	473.081	21,8 miljoen	¹⁴⁰

Annex 1 Noten

- 1 Levensverzekeraars stille kracht in tweede pijler pensioenstelsel, Statistisch Bulletin, De Nederlandsche Bank, Amsterdam, December 2006.
- 2 Website Vereniging van Bedrijfstakpensioenfondsen (www.vvb.nl), bezocht in januari 2007.
- 3 Website Stichting voor Ondernemingspensioenfondsen (www.opf.nl), bezocht in januari 2007.
- 4 Levensverzekeraars stille kracht in tweede pijler pensioenstelsel, Statistisch Bulletin, De Nederlandsche Bank, Amsterdam, December 2006.
- 5 Levensverzekeraars stille kracht in tweede pijler pensioenstelsel, Statistisch Bulletin, De Nederlandsche Bank, Amsterdam, December 2006.
- 6 Website ABP (www.abp.nl), Bezocht in januari 2007.
- 7 Website PGGM (www.pggm.nl), Bezocht in januari 2007.
- 8 Website Pensioenfonds Metaal en Techniek (www.bpmt.nl), bezocht in januari 2007.
- 9 Jaarverslag 2005, Stichting Bedrijfstakpensioenfonds voor de Metalektro, Schiphol Zuidoost, Juni 2006.
- 10 Website SPF Beheer (www.spfbeheer.nl), bezocht in januari 2007.
- 11 Website Vereniging van Bedrijfstakpensioenfondsen (www.vvb.nl), bezocht in januari 2007; ING koopt beheerder van pensioenfonds, Het Financieele Dagblad, Amsterdam, 10 januari 2007.
- 12 Website De Nederlandsche Bank (www.dnb.nl), bezocht in januari 2007.
- 13 Pensioenwet met wijzigingen aangenomen, Staf Depla (www.stafdepla.nl), 27 september 2006.
- 14 De houdbaarheid van het Nederlandse pensioenstelsel, Occasional Studies Vol. 4 / Nr. 6, Jan Kakes en Dirk Broeders (red.), De Nederlandsche Bank, Amsterdam, November 2006.
- 15 De houdbaarheid van het Nederlandse pensioenstelsel, Occasional Studies Vol. 4 / Nr. 6, Jan Kakes en Dirk Broeders (red.), De Nederlandsche Bank, Amsterdam, November 2006.
- 16 De houdbaarheid van het Nederlandse pensioenstelsel, Occasional Studies Vol. 4 / Nr. 6, Jan Kakes en Dirk Broeders (red.), De Nederlandsche Bank, Amsterdam, November 2006.
- 17 Balans en actuele waarde beleggingen van onder toezicht staande pensioenfondsen, De Nederlandsche Bank, Amsterdam, 5 september 2006.
- 18 Alpinvest Partners receives EUR 11 billion investment mandate from ABP and PGGM, Persbericht Alpinvest Partners, Amsterdam, 15 december 2005.
- 19 Metalektro awards emerging debt to Ashmore, Daniel Brooksbank, IPE.com, 3 september 2003.
- 20 PME cites single manager risk for F&C withdrawal, Danielle Rossingh, IPE.com, 9 november 2004.
- 21 PME cites single manager risk for F&C withdrawal, Danielle Rossingh, IPE.com, 9 november 2004.
- 22 PME cites single manager risk for F&C withdrawal, Danielle Rossingh, IPE.com, 9 november 2004.
- 23 Printers stamp GSAM €240m quant mandate, Carolyn Bandel, IPE.com, 8 januari 2007.
- 24 Printers stamp GSAM €240m quant mandate, Carolyn Bandel, IPE.com, 8 januari 2007.
- 25 ING koopt beheerder van pensioenfonds, Het Financieele Dagblad, Amsterdam, 10 januari 2007.

- 26 Printers stamp GSAM €240m quant mandate, Carolyn Bandel, IPE.com, 8 januari 2007.
- 27 Printers stamp GSAM €240m quant mandate, Carolyn Bandel, IPE.com, 8 januari 2007.
- 28 Dutch funds buy into UK private equity firm, Daniel Brooksbank, IPE.com, 19 april 2006.
- 29 ABP to increase hedge fund exposure, Barbara Ottawa, IPE.com, 18 oktober 2006.
- 30 PME cites single manager risk for F&C withdrawal, Danielle Rossingh, IPE.com, 9 november 2004.
- 31 Vermogensbeheer Met Uitzicht, Shell Venster, Den Haag, Januari/Februari 2006.
- 32 Website SPF Beheer (www.spfbeheer.nl), bezocht in januari 2007.
- 33 Website Bedrijfspensioenfonds voor de Agrarische en Voedselvoorzieningshandel (www.bpfavh.nl), bezocht in januari 2007.
- 34 Statement of Additional Information, T. Rowe Price, Baltimore, 29 December 2006.
- 35 Concerns as GSAM win another Dutch fiduciary mandate, Carolyn Bandel, IPE.com, 5 januari 2007.
- 36 Form N1-A, Vanguard International Equity Index Funds, Valley Forge, 9 november 2006.
- 37 SRI Reporting and Volumes by Dutch Pension Funds - Transparency of Dutch pension funds on their SRI initiatives, Vereniging van Beleggers voor Duurzame Ontwikkeling, Culemborg, Maart 2006.
- 38 Website ABP (www.abp.nl), bezocht in januari 2007.
- 39 Website Loyalis Global Sustainability Fund (www.sustainabilityfund.nl), bezocht in januari 2007.
- 40 European SRI Study 2006, Eurosif, Parijs, September 2006.
- 41 Jaarverslag 2005, ABP, Heerlen, April 2006; Website Loyalis Global Sustainability Fund (www.sustainabilityfund.nl), bezocht in januari 2007.
- 42 Verklaring inzake de Beleggingsbeginselen, ABP, Heerlen, December 2005.
- 43 Website PGGM (www.pggm.nl), bezocht in januari 2007.
- 44 Website PGGM (www.pggm.nl), bezocht in januari 2007.
- 45 Website PGGM (www.pggm.nl), bezocht in januari 2007.
- 46 Pensioenfondsen laten het alweer afweten, Persbericht Vereniging van Beleggers voor Duurzame Ontwikkeling (VBDO), Culemborg, 29 maart 2006.
- 47 Website UNEP Finance Initiative (www.unepfi.org), bezocht in januari 2007.
- 48 Website UN Principles for Responsible Investment (www.unpri.org), bezocht in januari 2007.
- 49 Website Enhanced Analytics Initiative (www.enhancedanalytics.com), bezocht in januari 2007.
- 50 Mededeling van de Commissie over de sociale verantwoordelijkheid van bedrijven: een bijdrage van het bedrijfsleven aan duurzame ontwikkeling (COM(2002) 347 definitief), Europese Commissie, Brussel, 2 juli 2002.
- 51 Richtlijn 2003/41/EG van het Europees Parlement en de Raad van 3 juni 2003 betreffende de werkzaamheden van en het toezicht op instellingen voor bedrijfspensioenvoorziening, Publicatieblad van de Europese Unie, Brussel, 23 september 2003.

- 52 Resolutie van het Europees Parlement over een wereld vrij van mijnen (P6_TA(2005)0298), Europees Parlement, Straatsburg, 7 juli 2005.
- 53 Corporate social responsibility - National public policies in the European Union, DG Employment & Social Affairs of the European Commission, Brussel, Oktober 2004.
- 54 20 Juli 2004 - Wet betreffende bepaalde vormen van collectief beheer van beleggingsportefeuilles, Federale Overheidsdienst Financien, Brussel, 9 maart 2005.
- 55 België bant investeringen in cluster munitie - Nieuwe Belgische wet is wereldprimeur, Persbericht Netwerk Vlaanderen, Brussel, 2 maart 2007.
- 56 Corporate social responsibility - National public policies in the European Union, DG Employment & Social Affairs of the European Commission, Brussel, Oktober 2004.
- 57 Corporate social responsibility - National public policies in the European Union, DG Employment & Social Affairs of the European Commission, Brussel, Oktober 2004.
- 58 Corporate social responsibility - National public policies in the European Union, DG Employment & Social Affairs of the European Commission, Brussel, Oktober 2004.
- 59 Will UK Pension Funds Become More Responsible? A Survey Of Trustees - 2006 Edition, Chris Gribben en Matthew Gitsham (Ashridge Centre For Business And Society), UK Social Investment Forum (UKSIF), London, Februari 2006.
- 60 Website Noors Ministerie van Financiën (odin.dep.no), bezocht in januari 2007.
- 61 Website Noors Ministerie van Financiën (odin.dep.no), bezocht in januari 2007.
- 62 Corporate social responsibility - National public policies in the European Union, DG Employment & Social Affairs of the European Commission, Brussel, Oktober 2004.
- 63 Website Calpers (www.calpers.ca.gov/index.jsp?bc=/investments/reports/home.xml), Bezocht in maart 2007.
- 64 The New York City Pension Funds' 2006 Shareholder Proposals, New York City Office of the Comptroller, New York, December 2006.
- 65 Thompson Calls On Wal-Mart To Report On Labor Standards, Press release New York City Office of the Comptroller, New York, 8 december 2006.
- 66 NYC Pension Funds Call For Review Of Freeport McMoRan's Environmental Policies In Indonesia, Press release New York City Office of the Comptroller, New York, 8 december 2006.
- 67 Final Rule: Disclosure of Proxy Voting Policies and Proxy Voting Records by Registered Management Investment Companies, Securities and Exchange Commission, New York, 14 april 2003.
- 68 Corporate social responsibility - National public policies in the European Union, DG Employment & Social Affairs of the European Commission, Brussel, Oktober 2004.
- 69 <http://hrw.org/english/docs/2006/11/17/global14629.htm>
- 70 Resolutie van het Europees Parlement over cluster munitie (P6_TA(2004)0048), Europees Parlement, Straatsburg, 28 oktober 2004.
- 71 Resolutie van het Europees Parlement over invaliditeit en ontwikkeling (P6_TA-PROV(2006)0033), Europees Parlement, Straatsburg, 19 januari 2006.
- 72 Resolutie van het Europees Parlement over het Verdrag tot verbod van biologische en toxiwapens (BTWC), clusterbommen en conventionele wapens (CWC) (P6_TA-PROV(2006)0493), Europees Parlement, Straatsburg, 16 november 2006.

- 73 Resolutie van het Europees Parlement over een wereld vrij van mijnen (P6_TA(2005)0298), Europees Parlement, Straatsburg, 7 juli 2005.
- 74 Wet houdende regeling van economische en individuele activiteiten met wapens, Federale Overheidsdienst Justitie, Brussel, 9 juni 2006.
- 75 België bant investeringen in clustermunitie - Nieuwe Belgische wet is wereldprimeur, Persbericht Netwerk Vlaanderen, Brussel, 2 maart 2007.
- 76 A Further Eight Companies Excluded from the Petroleum Fund, Persbericht Noors Ministerie van Financiën, Oslo, 2 september 2005.
- 77 <http://hrw.org/arms/pdfs/munitionChart0806.pdf>
- 78 Betreft belegging op 30 september 2006. Form 13F, Stichting Pensioenfonds ABP, Heerlen, 10 november 2006
- 79 Form 13F, Stichting Pensioenfonds ABP, Heerlen, 9 februari 2007.
- 80 Genoemd investeringsbedrag is in aandelen en obligaties L-3. Form 13F, Stichting Pensioenfonds ABP, Heerlen, 9 februari 2007.
- 81 Form 13F, Stichting Pensioenfonds ABP, Heerlen, 9 februari 2007.
- 82 Form 13F, Stichting Pensioenfonds ABP, Heerlen, 9 februari 2007.
- 83 Form 13F, Stichting Pensioenfonds ABP, Heerlen, 9 februari 2007.
- 84 Form 13F, Stichting Pensioenfonds ABP, Heerlen, 9 februari 2007.
- 85 Het gaat hier om de totale belegging van het T. Rowe Price Institutional Mid-Cap Equity Growth Fund, waarin Nedlloyd Pensioenfonds een aandeel van 5,44% heeft. Bron: Annual Report T. Rowe Price Institutional Mid-Cap Equity Growth Fund, T. Rowe Price Institutional Equity Funds, Baltimore, 2 maart 2007.
- 86 Form 13F, Pensioenfonds DSM Chemie, Heerlen, 11 januari 2007.
- 87 Form 13F, Pensioenfonds DSM Chemie, Heerlen, 11 januari 2007.
- 88 Form 13F, PGGM, Zeist, 20 februari 2007.
- 89 Het gaat hier om de beleggingen van SAMCo, die de vermogens van alle Shell pensioenfonds wereldwijd (excl. de VS) beheert. Bron: Form 13F, Shell Asset Management Company, Den Haag, 12 februari 2007.
- 90 Het gaat hier om de beleggingen van SAMCo, die de vermogens van alle Shell pensioenfonds wereldwijd (excl. de VS) beheert. Bron: Form 13F, Shell Asset Management Company, Den Haag, 12 februari 2007.
- 91 Het gaat hier om de beleggingen van SAMCo, die de vermogens van alle Shell pensioenfonds wereldwijd (excl. de VS) beheert. Bron: Form 13F, Shell Asset Management Company, Den Haag, 12 februari 2007.
- 92 Het gaat hier om de beleggingen van SAMCo, die de vermogens van alle Shell pensioenfonds wereldwijd (excl. de VS) beheert. Bron: Form 13F, Shell Asset Management Company, Den Haag, 12 februari 2007.
- 93 Het gaat hier om de beleggingen van SAMCo, die de vermogens van alle Shell pensioenfonds wereldwijd (excl. de VS) beheert. Bron: Form 13F, Shell Asset Management Company, Den Haag, 12 februari 2007.
- 94 Het gaat hier om de beleggingen van SAMCo, die de vermogens van alle Shell pensioenfonds wereldwijd (excl. de VS) beheert. Bron: Form 13F, Shell Asset Management Company, Den Haag, 12 februari 2007.
- 95 Het gaat hier om de beleggingen van SAMCo, die de vermogens van alle Shell pensioenfonds wereldwijd (excl. de VS) beheert. Bron: Form 13F, Shell Asset Management Company, Den Haag, 12 februari 2007.

- 96 Het gaat hier om de beleggingen van SPF Beheer, die naast het Spoorwegpensioenfonds ook een aantal kleinere pensioenfondsen beheert. Form 13F, SPF Beheer BV, Utrecht, 29 januari 2007.
- 97 Het gaat hier om de beleggingen van SPF Beheer, die naast het Spoorwegpensioenfonds ook een aantal kleinere pensioenfondsen beheert. Form 13F, SPF Beheer BV, Utrecht, 29 januari 2007.
- 98 Het gaat hier om de beleggingen van SPF Beheer, die naast het Spoorwegpensioenfonds ook een aantal kleinere pensioenfondsen beheert. Form 13F, SPF Beheer BV, Utrecht, 29 januari 2007.
- 99 1997 Convention on the Prohibition of the Use, Stockpiling, Production and Transfer or Anti-Personnel Mines and on Their Destruction, Ottawa, September 1997.
- 100 Resolutie van het Europees Parlement over een wereld vrij van mijnen (P6_TA(2005)0298), Europees Parlement, Straatsburg, 7 juli 2005.
- 101 20 Juli 2004 - Wet betreffende bepaalde vormen van collectief beheer van beleggingsportefeuilles, Federale Overheidsdienst Financien, Brussel, 9 maart 2005.
- 102 Betreft belegging op 30 september 2006. Form 13F, Stichting Pensioenfonds ABP, Heerlen, 10 november 2006
- 103 Form 13F, Stichting Pensioenfonds ABP, Heerlen, 9 februari 2007.
- 104 Form 13F, Stichting Pensioenfonds ABP, Heerlen, 9 februari 2007.
- 105 Het gaat hier om de totale belegging van het T. Rowe Price Institutional Mid-Cap Equity Growth Fund, waarin Nedlloyd Pensioenfonds een aandeel van 5,44% heeft. Bron: Annual Report T. Rowe Price Institutional Mid-Cap Equity Growth Fund, T. Rowe Price Institutional Equity Funds, Baltimore, 2 maart 2007.
- 106 Form 13F, PGGM, Zeist, 20 februari 2007.
- 107 Het gaat hier om de beleggingen van SAMCo, die de vermogens van alle Shell pensioenfondsen wereldwijd (excl. de VS) beheert. Bron: Form 13F, Shell Asset Management Company, Den Haag, 12 februari 2007.
- 108 Het gaat hier om de beleggingen van SAMCo, die de vermogens van alle Shell pensioenfondsen wereldwijd (excl. de VS) beheert. Bron: Form 13F, Shell Asset Management Company, Den Haag, 12 februari 2007.
- 109 Het gaat hier om de beleggingen van SAMCo, die de vermogens van alle Shell pensioenfondsen wereldwijd (excl. de VS) beheert. Bron: Form 13F, Shell Asset Management Company, Den Haag, 12 februari 2007.
- 110 Website Alcan (www.alcan.com), Viewed in February 2006.
- 111 Website Alcoa (www.alcoa.com), Viewed in February 2006.
- 112 Tenotã-mõ: Alerts regarding the consequences of hydroelectric projects planned for the Xingu River, Brazilian Amazon, Panel of experts on the Xingu hydroelectric complex, May 2005.
- 113 Alcoa and Votorantim violate OECD Guidelines for Multinational Enterprises by committing socio-environmental crime, Press release Movimento dos Atingidos por Barragens and Terra de Direitos, Curitiba / Brasília, June 2005.
- 114 WWF will continue the fight for an Iceland national park, WWF Norway, Oslo, 22 July 2002.
- 115 NYC Pension Funds Call For Review Of Freeport McMoRan's Environmental Policies In Indonesia, Press release New York City Office of the Comptroller, New York, 8 december 2006.
- 116 Two companies - Wal-Mart and Freeport - are being excluded from the Norwegian Government Pension Fund – Global's investment universe, Persbericht Noors Ministerie van Financiën, Oslo, 6 juni 2006.
- 117 Form 13F, Stichting Pensioenfonds ABP, Heerlen, 9 februari 2007.

- 118 Form 13F, Stichting Pensioenfonds ABP, Heerlen, 9 februari 2007.
- 119 Form 13F, Stichting Pensioenfonds ABP, Heerlen, 9 februari 2007.
- 120 Form 13F, Pensioenfonds DSM Chemie, Heerlen, 11 januari 2007.
- 121 Form 13F, Pensioenfonds DSM Chemie, Heerlen, 11 januari 2007.
- 122 Form 13F, PGGM, Zeist, 20 februari 2007.
- 123 Betreft belegging op 30 juni 2006. Form 13F, PGGM, Zeist, 25 augustus 2006.
- 124 Het gaat hier om de beleggingen van SAMCo, die de vermogens van alle Shell pensioenfonds wereldwijd (excl. de VS) beheert. Bron: Form 13F, Shell Asset Management Company, Den Haag, 12 februari 2007.
- 125 Het gaat hier om de beleggingen van SAMCo, die de vermogens van alle Shell pensioenfonds wereldwijd (excl. de VS) beheert. Bron: Form 13F, Shell Asset Management Company, Den Haag, 12 februari 2007.
- 126 Het gaat hier om de beleggingen van SPF Beheer, die naast het Spoorwegpensioenfonds ook een aantal kleinere pensioenfonds beheert. Form 13F, SPF Beheer BV, Utrecht, 29 januari 2007.
- 127 Het gaat hier om de beleggingen van SPF Beheer, die naast het Spoorwegpensioenfonds ook een aantal kleinere pensioenfonds beheert. Form 13F, SPF Beheer BV, Utrecht, 29 januari 2007.
- 128 Form 13F, Stichting Pensioenfonds ABP, Heerlen, 9 februari 2007.
- 129 Form 13F, Stichting Pensioenfonds ABP, Heerlen, 9 februari 2007.
- 130 Form 13F, PGGM, Zeist, 20 februari 2007.
- 131 Betreft belegging op 31 maart 2006. Form 13F, PGGM, Zeist, 15 mei 2006.
- 132 Het gaat hier om de beleggingen van SAMCo, die de vermogens van alle Shell pensioenfonds wereldwijd (excl. de VS) beheert. Betreft belegging op 30 september 2006. Bron: Form 13F, Shell Asset Management Company, Den Haag, 1 november 2006.
- 133 Het gaat hier om de beleggingen van SAMCo, die de vermogens van alle Shell pensioenfonds wereldwijd (excl. de VS) beheert. Bron: Form 13F, Shell Asset Management Company, Den Haag, 12 februari 2007.
- 134 Het gaat hier om de beleggingen van SPF Beheer, die naast het Spoorwegpensioenfonds ook een aantal kleinere pensioenfonds beheert. Form 13F, SPF Beheer BV, Utrecht, 29 januari 2007.
- 135 Two companies - Wal-Mart and Freeport - are being excluded from the Norwegian Government Pension Fund – Global's investment universe, Persbericht Noors Ministerie van Financiën, Oslo, 6 juni 2006.
- 136 Thompson Calls On Wal-Mart To Report On Labor Standards, Persbericht New York City Office of the Comptroller, New York, 8 december 2006.
- 137 Form 13F, Stichting Pensioenfonds ABP, Heerlen, 9 februari 2007.
- 138 Form 13F, Pensioenfonds DSM Chemie, Heerlen, 11 januari 2007.
- 139 Het gaat hier om de beleggingen van SAMCo, die de vermogens van alle Shell pensioenfonds wereldwijd (excl. de VS) beheert. Bron: Form 13F, Shell Asset Management Company, Den Haag, 12 februari 2007.
- 140 Het gaat hier om de beleggingen van SPF Beheer, die naast het Spoorwegpensioenfonds ook een aantal kleinere pensioenfonds beheert. Form 13F, SPF Beheer BV, Utrecht, 29 januari 2007.